

A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszlávlakta területein

1. A délszláv területek politikai és gazdasági helyzete a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchiában*

A Monarchia délszlávlakta területein a kapitalista fejlődés adottságai és lehetőségei a feudalizmus-korabeli eltérő politikai és gazdasági-társadalmi fejlődés következtében különbözőek voltak. Az Osztrák-Magyar Monarchián belül az egyes délszláv területek más-más szerepet játszottak, különböző közjogi státussal is rendelkeztek. A fejlődés azonban mégis csak az egységes délszláv nemzetállam megvalósulásához vezetett. Tanulmányunk azt szeretné bemutatni, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése hogyan járult hozzá a délszlávlakta területek gazdasági-társadalmi szerkezetének átalakulásához és a nemzeti-állami egység kibontakozásához.

A Monarchia területén 1880-ban 5 262 000 délszláv élt. Számuk 1910-ig 6 789 000-re (az összlakosság 13,2 %-a) emelkedett. A délszlávok gazdasági és társadalmi struktúráját a források alapján csak a Monarchia egykorú közigazgatási beosztása szerint tanulmányozhatjuk. Kutatásainkat azokra a kisebb-nagyobb területi-politikai egységekre terjesztjük ki, ahol a délszlávok abszolút többségben voltak, vagy legalábbis jelentős szerepet játszottak (l. az I. táblázatot).

A felsorolt területi egységek közül *Krajna*, *Görz*, *Iztria*, *Dalmácia*, *Stájerország* és *Karintia* Ausztria tartományai voltak, külön tartománygyűléssel és képvisellel a Reichsratban. A politikai és gazdasági vezetés ezekben az országokban a lakosság kis százalékát kitevő német és olasz földbirtokos-osztály és a burzsoázia kezében volt. *Dalmácia* évszázadokig tartó velencei uralom után a XVIII. század végén került osztrák uralom alá. Államjogilag Horvátországhoz tartozott, de a visszaesatolásra ténylegesen nem került sor.¹

A *bácskai* és *bánáti* délszlávlakta területek nagy része a magyar megyerendszerbe illeszkedett, csak déli sávja alkotott az 1870-es évekig különálló közigazgatási egységet, az ún. *katonai határőrvidéket*. A horvát és a bánásgi

* A tanulmány „Az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgykörben 1958. december 10.–15-én tartott budapesti konferencián elhangzott referátum átdolgozott és jegyzetekkel ellátott változata. Műfajánál tekintve sem térhet ki minden részletkérdésre, s csupán összefoglaló áttekintést kíván nyújtani a fejlődés főbb problémáiról és irányvonalairól egy olyan területen, ahol a kutatások még korántsem hoztak lezárt és végleges eredményeket, hanem csak a problémafelvetés és az első tájékozódás stádiumában vannak.

¹ Ausztria délszláv tartományainak államjogi státusára nézve lásd: *Karl Gottfried Hugelmann*: Das Nationalitätenrecht des alten Österreichs. Wien—Leipzig 1934; *Hugo Hantsch*: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Wien 1953; *Ferdo Čulinović* Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i. XX. vijeka. I. 2. izd. Zagreb, 1956; История южных и западных славян. Москва, 1957.

I. táblázat

A lakosság száma az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv országaiban és tartományaiban 1910-ben²

Ország, tartomány	Terület km ²	Összlako- ság száma	Szlovének száma	Szerb- horvátok száma	Délszlávok		
					száma	százalék- aránya	
			e z e r f ő				
<i>Szlovénia</i>							
Krajna	9 954	526	491	---	491	94,4	
Alsó-Stájerország*	5 194	455	380	---	380	81,5	
Karintia (Völkermarkt-kerület)	1 317	51	40	---	40	79,0	
<i>Tengerpart</i>							
(Görz, Isztria)	7 969	894	267	171	438	49,0	
Dalmácia	12 831	646	---	611	611	96,2	
Horvátország	42 532	2603	16	2270	2286	87,0	
<i>Délmagyarország</i>							
(Bács-Bodrog, Torontál, Temes megyék)	27 811	2028	---	320	320	15,8	
<i>Bosznia és Hercegovina</i>	51 028	1898	---	1822	1822	96,0	
Összesen ...	157 636	9101	1194	5194	6388	70,2	
A Monarchia	össz- területének	össz- lakosságának	s z á z a l é k á b a n			összes dél- szlávjainak	
	23,5	17,7				94,0	

Az ismertetett területen a délszlávokon kívül 817 000 német (9%), 640 000 magyar (6,8%) és 370 000 olasz (4,1%) élt. Voltak még délszláv szórványok és szigetek Ausztria egyéb tartományaiban is, Magyarországon pedig a Mura-vidéken, Baranyában és a Dunántúl nyugati részén.

határőrvidék osztrák katonai kormányzat alatt állott, sajátos politikai és társadalmi intézményekkel rendelkezett. A katonai rendszer megszüntetése és a határőrvidéknek a polgári közigazgatásba való bekebelezése 1869 és 1881 között ment végbe.

Horvátország külön területi önkormányzattal bírt. Ezt a feudális-rendi autonómiát — amely Horvátország egykori önálló állami létén alapult — az 1868. évi magyar-horvát kiegyezés elismerte. A horvát önkormányzatra rányomta bélyegét feudális eredete: belügyi, igazságügyi és iskolai kérdésekben a horvát országgyűlés, a bán és az országos kormány önállóan intézkedhetett, a gazdasági ügyek vezetése azonban a közös — tehát lényegében magyar — minisztériumok kezében volt. A horvátok szabadon használhatták nyelvüket, horvát iskolába járhattak, autonóm ügyeiket horvát tisztviselők intézték, de gazdasági és politikai tekintetben a magyar kormánytól függtek. Horvátországnak ezt a gazdasági és politikai függőségét Magyarországtól az ún.

² Az 1910-es statisztikai adatok forrásai: Österreichische Statistik, Neue Folge I. — Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 64. köt. — Publikacije kr. zemaljskoga statističkoga ureda u Zagrebu LXVI. — Bosznia és Hercegovina 1910. évi október hó 10-i népszámlálása. Sarajevo 1912.

* Cilli, Luttenberg, Pettau, Marburg, Rann és Windischgraz kerületek.

„magyarón” horvát nagybirtokos arisztokrácia és burzsoázia uralma biztosította.³

Bosznia és Hercegovina – mint ismeretes – 1878-ban a berlini kongresszuson nyert mandátum alapján került osztrák–magyar uralom alá. Kezdetben katonai kormányzat gyakorolta a hatalmat, majd a közös pénzügyminiszter vette át Bosznia kormányzatának irányítását. 1906-ban a boszniai közigazgatás tisztviselőinek csak 27,6% volt hazai illetőségű, a többi ausztriai vagy magyarországi. Az annexió után Bosznia korlátozott önállóságú politikai szervezetet kapott, országos kormánnyal és tartománygyűléssel.⁴

A délszláv lakta területek nemcsak közjogi helyzetüket illetően különböztek egymástól, hanem a dualizmus gazdasági életében elfoglalt helyüknek megfelelően gazdasági fejlődésük is egymástól eltérő volt. A dualizmus rendszerének lényegéből következett, hogy a kapitalista fejlődés útján azok a délszláv területek haladtak leggyorsabban, amelyek beleilleszkedtek a Monarchia egyik vagy másik felének gazdasági vérkeringésébe. A kapitalista fejlődés azonban ezeken a területeken elsősorban nem a délszlávok, hanem a német, a magyar és részben az olasz nagybirtokos osztály és burzsoázia érdekeit szolgálta. Az uralkodó nemzetek nacionalista burzsoáziája az államapparátus hatalmi szervezetének és a gazdasági erőforrásoknak birtokában akadályozta a délszláv népek kialakulóban levő burzsoáziájának megerősödését. A délszláv burzsoázia ennek ellenére is fejlődött, de igen károsan, elkeveredett harcot víva pozícióiért az uralkodó nemzetek burzsoáziájával.⁵

A délszláv területek tőkés fejlődésének élén egyrészt Szlovénia és a Tengerpart, másrészt a Bácska és a Bánát haladt. *Szlovénia és a Tengerpart* nagy nyersanyag- és energiaforrásaival (szén, vas, fa, vízierő), kikötőivel és az azokhoz vezető útvonalakkal fontos szerepet játszott Ausztria gazdasági életében, s ennek megfelelően Ausztria nagyipari fejlődésében is részesedett. Ugyanakkor azonban Ausztria fejlett ipari területeihez képest e vidék is elmaradt, kivéve Triesztet, amely Ausztria legnagyobb tengeri kikötője és egyik fontos nagyipari központja volt.⁶

Magyarországon a dualizmus rendszerének gazdasági bázisa a gabona-termelő mezőgazdaság tőkés fejlődésének kedvezett, s ebben a tekintetben

³ A horvát gazdasági és társadalmi viszonyok tárgyalásánál elsősorban „Horvátország története és a horvát kérdés a kapitalizmus korában (1849–1918)” c. kéziratot tanulmányomra támaszkodtam. L. még: *F. Čulinović*: i. m. 115–143. l.; *B. H. Pješivac*: Развитие капитализма в хрватской деревне и положение крестьян в Хорватии в конце XIX – начале XX в. УЗИС т. X. 1954, 72–237 l. *Katuš László*: A Tisza-kormány horvát politikája és az 1883. évi horvátországi népmozgalmak. Századok, 1958, 5–6. sz. 1959, 2–4. sz.

⁴ Bosznia és Hercegovina közigazgatása. A cs. és kir. közös pénzügyminisztérium jelentése. 1906. 25–27. l. – *Ferdinand Schmid*: Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns. Leipzig, 1914, 15–101. l.; *F. Čulinović*: i. m. 280–320. l.

⁵ A délszláv burzsoázia fejlődéséről általában ld. *F. Čulinović*: i. m.: *Vaso Bogdanov*: Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja. Rad JAZU knj. 300. 1954. 5–154. l.

⁶ A Monarchia délszláv területeinek általános gazdasági fejlődéséről ld.: *Nikola Vučo*: Privredna istorija naroda FNRJ do prvog svetskog rata. Beograd, 1948; *Mijo Mirković*: Ekonomska historija Jugoslavije. Zagreb, 1958. – *Jozo Tomasevich*: Peasants, politics and economic change in Yugoslavia. Stanford, 1955. – Szlovénia gazdasági fejlődéséről ld.: *Ferdo Gestrin*–*Vasilij Melik*: Slovenska Istorija 1813–1914. Beograd, 1951; *Anton Melik*: Slovenija. Geografski opis. 1. Splošni del. 2. zvezek. Ljubljana, 1936, 400–527. l.; Triesztől: *M. Mirković*: i. m. 262–266. l.

éppen a Bácska és Bánát gazdag gabonatermő vidékei voltak a legelőnyösebb helyzetben. A dél-magyarországi nagybirtok, majd a parasztság egy kis része is, kihasználva a gabonakonjunktúrát, meglehetősen korán rátért a tőkés gazdálkodás útjára, s ez képezte alapját a délvidéki szerb és horvát burzsoázia kialakulásának. Szerb és horvát kereskedők a délvidéki gabona átmenőkereskedelmének lebonyolításával a XIX. század első felében jelentős tőkét halmoztak fel.

Horvátországban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet -- a belső önkormányzat ellenére is -- lassú és kínos volt. A kapitalista termelési viszonyok uralomra jutása után is sokáig tartott, amíg a kapitalista viszonyok az ország gazdasági és társadalmi struktúráját áthatották. A tőkés fejlődés a nyolcvanas évek második felében indult meg gyorsabb ütemben, s csak a századforduló táján bontakozott ki teljes mértékben. Ekkor már az önkormányzat előnyös oldalai érvényesültek, lehetővé téve a horvát és szerb burzsoázia számára, hogy a szűkebb horvát belső piac feletti uralmának biztosításával helyzetét megerősítse. Ekkor vált a horvátországi szerb és horvát burzsoázia a délszláv nemzeti egység és függetlenség ügyének előharcosává.⁷

A szintén nyelvi és kulturális önkormányzatot „élvező” Bosznia-Hercegovina speciális „helyet foglalt el a dualizmus gazdasági életében. Az osztrák-magyar fináncok Boszniának mintegy a gyarmat szerepét szánta: nyersanyagait az osztrák-magyar (és rajta keresztül részben egyéb külföldi) tőke monopolisztikus módon kiaknáztta, ugyanakkor piacán ipari és mezőgazdasági termékeit jól elhelyezhette. Az osztrák-magyar uralkodó körök a Bosznia feletti gazdasági és politikai uralmuk biztosítása érdekében fenn tartották a török időkből származó feudális agrárviszonyokat.⁸

A kapitalizmus fejlődésének egyenetlenségeit jól illusztrálja a *vasúthálózat* kiépítésének menete. A vasúthálózat Szlovéniában és a Tengerparton épült ki a legkorábban és a legsűrűbben. 1846 és 1857 közt elkészült a Béceset Trieszttel összekötő fővonal, s ehhez egymásután csatlakoztak a különböző, szintén nagyjelentőségű szárnyvonalak, amelyek Magyarországot, Horvátországot és az alpesi tartományokat hozták összeköttetésbe a trieszti kikötővel. A Monarchia közlekedésének a tengerhez vezető fő ütőerei Szlovénia területén mentek keresztül és itt alakult ki a gazdasági élet egyik legfontosabb gócpontja: Trieszt. A vasúthálózat-kiépülése azután lendítően hatott a tőkés termelés különböző ágaira is (szénbányászat, vasipar, faipar, papíripár). Jellemző azonban, hogy a fejlett vasúthálózat elsősorban az egész osztrák burzsoázia érdekeit volt hivatva szolgálni, szemben a helyi szlovén burzsoáziával: a tarifarendszer következtében a szlovén ipari termékek (főleg fa) drágábban jutottak el a közeli trieszti kikötőbe, mint a messzi osztrák és cseh iparvidékek áruai. Hasonló volt a helyzet Horvátországban is, ahol a tarifapolitika a magyar áruk olesó útját segítette elő Fiuméba, a mögöttes horvát területek rovására.⁹

Viszonylag hamar kiépült Dél-Magyarország nemzetközi vasúti összeköttetése is (Budapest—Temesvár—Báziás—Temesvár—Orsova: Budapest—Újvidék—Belgrád). Ez elősegítette az ottani gabonatermelő gazdaságok tőkés fejlődését, de egyúttal jelentéktelenné tette a dél-magyarországi agrártermékek eddigi átmenő útvonalát (Zimony—Sziget—Károlyváros—tengerpart), s sorvadásra ítélte a délszláv kereskedőburzsoáziát.

⁷ Horvátország gazdasági fejlődéséről l. *Katus L.*: Századok 1958, 5—6, sz. 646—656. l.; *V. J. Frejdzon*: i. m. 73—81. l.; *Rudolf Bićanić*: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji. 1750—1860. Zagreb, 1951; *Miroslava Despot*: Privreda Hrvatske XVII—XIX. stoljeća. Izbor gradje. Zagreb, 1957; *N. Vučo*: i. m. 281—326. l.

⁸ Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. — *Fuad Slipičević*: Bosna i Hercegovina od berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878—1918). Zagreb, 1954; *N. Vučo*: i. m. 263—281. l.

⁹ A szlovéniai vasútépítésről ld.: *A. Melik*: i. m. 506—510. l.; *M. Mirković*: i. m. 285—286, 289—293. l.; *Zvonimir Jelinić*: Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi. Zagreb, 1957, 41—61. l.

A szlovéniai és dél-magyarországi vasúthálózat korai kiépülése tehát elsősorban az illető területeknek az osztrák, ill. magyar összpiacba való bekapcsolódását és az azokon uralkodó német és magyar burzsoázia fejlődését segítette elő.

A horvát gazdasági élet létérdekét jelentő kelet—nyugati vasútvonal (Zimony—Bród—Sziszek—Károlyváros—Fiume v. Zengg) kiépítését a magyar kormányok évtizedeken át egyre halasztgatták, helyettük a Fiumét és Szlavóniát a magyar gazdasági élet vérkeringésébe bekapcsoló Budapest—Fiume és Alföld—Fiume vonalat építették meg. Az első világháborúig nem volt vasúti összeköttetése Horvátországnak Dalmáciával. A kiegyezés utáni két évtizedben a vasútépítés elhanyagolása volt a horvát gazdasági fejlődés egyik főakadálya. Ezen a horvátok saját erejükből nem segíthettek, mert a vasút közös ügy volt, a magyar kormányok pedig — egyes nyilatkozatok alapján ítélve tudatosan — késleltették a horvát vasutak kiépítését. A horvát vasúthálózat csak az 1880-as évek második felében indult nagyobb fejlődésnek, s egy évtized alatt — éppúgy mint a tőkés fejlődés más területein — Horvátország e téren is behozta elmaradását nyugati és keleti délszláv szomszédjával szemben. A vasúthálózat fejlődését szemlélteti az alábbi táblázat:

2. táblázat

Az 1000 km² területre jutó vasútvonal hossza km-ben

	1882	1901		1882	1901
Krajna	26,6	43,6	Horvátország	16,9	40,6
Tengerpart	34,3	40	Dalmácia	8,2	14,2
Stájerország	44,5	59,7	Bosznia	2,2	18,6
Karintia	40,5	48,8	Magyarország	25,5	54,7
Ausztria	39,7	65,2	Bukovina	11,2	

Dalmácia és Bosznia 1882-ben és 1901-ben a Monarchia legelhanyagoltabb területei voltak a vasutak szempontjából, s 1882-ben Horvátországnál is csak Bukovina állt rosszabbul e tekintetben a Monarchia összes tartományai közül.¹⁰

Azt a körülményt tehát, hogy a Monarchia különböző délszláv területeinek tőkés fejlődése — mind megindulását, mind ütemét tekintve — rendkívül egyenetlen volt, egyrészt a kapitalista csírákat megérlelő feudalizmus-korabeli fejlődés eltérő sajátosságai és eredményei, másrészt pedig a dualizmus gazdasági és politikai rendszerében elfoglalt helyzetük különbségei magyarázzák. Éppen ezért indokolt, hogy tanulmányunkban mindkét tényezővel foglalkozunk: megvizsgáljuk, hogy milyen feudális örökség terhével léptek az egyes délszláv területek a kapitalista fejlődés útjára, s a dualizmus gazdasági alapján, a Monarchia gazdasági és politikai keretének egészébe beleilleszkedve, milyen lehetőségek nyíltak előttük a tőkés gazdaság kibontakoztatása számára.

2. A Monarchia délszláv területeinek agrárzónái és általános mezőgazdasági viszonyai

Az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv területeinek termelésében a mezőgazdaság különböző ágai döntő szerepet játszottak, s ennek megfelelően

¹⁰ A horvátországi vasútpolitikáról l. *Josip Gorničić-Brdovački: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918 godine.* Zagreb, 1952; *Z. Jelinić: i. m.: Katus L.: Századok, 1958, 672. l.; M. Mirković: i. m. 292—293. l. — A vasúthálózat fejlődésére vonatkozó adatok: M. Zorić: Statistische Skizze der Königreiche Kroatien und Slavonien. Agram, 1885. 110—111. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv, 1901. 207. l.*

a tőkés fejlődés is a mezőgazdaság területén vetette fel a legtöbb problémát. Jugoszlávia nemzeti jövedelmének 58,1%-a még az első világháború utáni években is a mezőgazdaságból származott, s ez agrárjelleg sokkal inkább kidomborodott a korábbi évtizedekben.

A lakosság túlnyomó része mezőgazdaságból élt, s ha e tekintetben a dualizmus évtizedei alatt történt is fejlődés, a délszláv társadalom alapvetően agrárjellegre továbbra is megmaradt (l. a 3. táblázatot).

3. táblázat

A mezőgazdaságból élő lakosság százalékaránya az összlakossághoz viszonyítva¹¹

	1890	1900	1910
Görz és Gradiska	70,47	67,70	59,41
Isztria	72,84	68,51	61,16
Krajna	71,91	69,83	61,99
Dél-Magyarország Bács-Bodrog	—	69,8	67,8
Torontál	—	74,8	72,5
Temes	—	78,6	75,3
Horvátország	84,56	82,09	78,82
Dalmácia	86,12	83,77	82,60
Bosznia és Hercegovina 1895	88,34	—	86,57

A Monarchia többi területeivel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy Szlovénia és a tengerparti területek e tekintetben körülbelül Magyarországgal állottak azonos színvonalon, ahol 1910-ben az agrárlakosság arányszáma 62,4% volt. Elmaradtak azonban Ausztria egészének fejlődése mögött, ahol a mezőgazdasági népesség aránya 1910-ben 48,45% volt (Alsó-Ausztriában 17,98, Felső-Ausztriában 46,87, Stájerországban 53,15, Karintiában 51,05, Csehországban 32,39, Tirolban 54,25%). Ebben a tekintetben Ausztria tartományai közül csak Galícia (73,06%) és Bukovina (71,14%) voltak fejlettebbek, de ezek is megelőzték Dalmáciát, Horvátországot és Boszniát.

Hasonló eredményre jutunk a nemzetiségi összetétel vizsgálatakor is (l. a 4. táblázatot).

A délszláv területek természeti adottságai a mezőgazdaság szempontjából igen eltérőek. Négy különböző jellegű agrárzónát állapíthatunk meg:

1. A Bácska, a Bánát és Kelet-Szlavónia síksága, termékeny diluviális talajával, s a nagy kelet-európai steppe-övezet legszélse nyúlványaival. Ez a Monarchia legjobb gabonatermő területe, tehát mezőgazdaságában érthetően a szántóföldi szemtermelés dominál.

2. Horvátország középső és nyugati, Szlavónia keleti és északkeleti, Bosznia északi részei: a Száva és a Dráva mocsaras erdős síksága, dombvidék és középhegység. A nehéz agyagos, ún. „humid” talaj a gabonatermesztésre már kevésbé alkalmas, főtermékei a kukorica és a burgonya. A szántók aránya kisebb, mint az előző zónában, a kitűnő folyóparti és erdei legelők az állattenyésztésnek kedveznek (szarvasmarha, sertés). A Száva síkságát Európa legértékesebb tölgyerdői borítják.

¹¹ A foglalkozási statisztika adatforrásai: Österreichische Statistik. LXVI/1. és Neue Folge 3/1.; Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 64. köt. 188. l.; Statisztički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905. Zagreb, 1913. 89, 124. l.; Publikacije kr. zemalj. stat. ureda u Zagrebu LXVI. 61., 94. l.; Bosznia és Hercegovina 1910. évi népszámlálása. LV—LXIV. l.

3. A magas hegységek övezete: Szlovénia alpesi vidékei, az Alpok keleti nyúlványai és Bosznia középső hegyvidéke (Dinári Alpok), Horvátország délnyugati nyúlványa (Lika, Fiume). Ez az erdők és a hegyi (alpesi) legelők zónája, a szántóterület minimális. A mezőgazdaságban a havasi legelőgazdálkodás és az állattenyésztés (szarvasmarha) dominál. A gazdaságok túlnyomó része főleg erdő- és legelőterülettel rendelkezik.

4. táblázat

A mezőgazdaságból élő lakosság százalékaránya a Monarchia egyes nemzetiségeinél

	1900	1910
Ausztriában :		
szlovének	75,4	67,6
szerbek és horvátok	86,9	84,4
németek	33,5	30,0
csehek	43,1	38,5
lengyelek	65,6	60,1
olaszok	50,1	47,5
ukránok	93,3	91,2
románok	90,3	87,8
Magyarországon :		
szerbek	86,3	83,5
horvátok	82	78,7
magyarok	60,3	54,7
németek	51,9	49,4
szlovákok	72,4	70,5
ruszinok	88,9	88,9
románok	87,4	85,9
Horvátországban :		
horvátok és szerbek.....	86,6	83

4. A karsztvidék, a mediterrán klíma és vegetáció zónája: Dalmácia, Isztria, az osztrák és horvát tengerpart, Görz, Krajna délnyugati része. Kevés és rosszminőségű szántóföld, alacsony terméshatások, terraszos művelésmód, fejlett gyümölcs- és szőlő-kultúra, alacsony erdők (ún. Buseh), vízben szegény, gyérfüvű legelők jellemzik. A kertgazdaság és az állattenyésztés (juh, kecske) a mezőgazdaság uralkodó termelési ágai, s ezeket a tengeri halászat egészíti ki.

Az egyes zónák sajátosságait jellemzik a következő adatok, összehasonlítva Ausztria egyéb fő agrárzónáival: az északnyugati cseh, morva és sziléziai területekkel; az északkeleti zónával, azaz Galiciával és Bukovinával, valamint az Alpok északkeleti előterével.¹²

¹² *Siegfried Strakosch*: Die Grundlagen der Agrarwirtschaft in Österreich. Wien 1917 c. munkája nyomán. A művelési ágak százalékos megoszlása politikai egységek szerint a következő volt:

	Szántó	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő
az összterület százalékában					
Szlovénia	17,1	15,9	1,9	17	41,6
Isztria	11,3	7,3	9,4	32	33,2
Dalmácia	10,7	0,8	6,4	46,3	29,7
Bosznia	24,2	8,6	0,3	11,5	50,1
Horvátország	34,1	10	0,9	13,6	35,5
horvát megyék	27,6	10,9	1,5	14,9	38
Szlavónia	43,5	8,5	0,8	11	30,2
Bácska, Bánát	69	5,9	1,2	11,9	4,9

5. táblázat

Az egyes művelési ágak százalékaránya a Monarchia különböző agrárzónáiban

	Szántó	Rét	Kert	Szőlő	Legelő, alp	Erdő	Termék- etlen
1. Dél-Magyarország	69	5,9	1,4	1,2	11,9	4,9	5,7
2. Az Alpok keleti előterülete (Szlovénia közepső és keleti része)	24,5	15,7	1,5	2,4	10,5	42	3,4
3. Magashegység (Alpok: Északnyugat-Szlovénia)	8,6	8,3	0,4	0,2	24,5	43,6	14,4
4. Karszt-vidék	11,3	7,1	2,4	5,9	38,1	30,9	4,3
A) Az Alpok északkeleti előtere	50	14,5	2,2	1,8	2,4	24,5	4,6
B) Északnyugat	50,6	9,6	1,3	0,2	5	29,5	3,8
C) Északkelet	46	11,3	1,3	—	9,9	27,8	3,7

6. táblázat

A gazdaságok megoszlása üzemformák szerint

	Tisztán mezőgazdasági üzemek %	Vegyes mező- és erdő- gazdasági üzemek, %
2.	32,8	64,9
3.	45,1	52,5
4.	48,4	45,4
A)	63,7	33,4
B)	76,5	22,9
C)	89,8	10,1

7. táblázat

Állatállomány: a 100 ha mezőgazdasági területre jutó állatok száma

	Ló	Szarvas- marha	Kecske	Juh	Sertés
2.	7	72	2	6	97
3.	3	44	7	12	21
4.	3	22	20	95	16
A)	15	60	7	2	62
B)	8	64	12	4	36
C)	16	46	—	9	34

Kétségtelen, hogy a természeti és gazdaságföldrajzi adottságok is befolyásolták a tökés agrárfejlődés menetét, de azt döntő módon mégis csak a termelési viszonyok határozták meg. A termelési viszonyoknak a különböző délszláv lakta területekre jellemző vonásaival a következő fejezetben részletesen foglalkozunk.¹³

¹³ A délszláv agrárfejlődésre vonatkozó fontosabb munkák, amelyeket állandóan használtam, *Mirković, Tomasevič* és *Vučo* már idézett munkáin kívül: *Otto von Frangeš*: Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft. Berlin, 1937; *Milan, Ivšić*: Les problèmes agraires en Yougoslavie. Paris, 1926; *Blagoje Nikosavić*: Die Agrarverfassung und der landwirtschaftliche Kredit Jugoslawiens. Berlin, 1935.

3. A feudális maradványok szerepe a Monarchia délszláv területeinek mezőgazdaságában

A feudális agrárviszonyok különféle maradványainak továbbélése általánosan jellemezte az osztrák-magyar uralom alatt álló délszláv területeket. A feudális örökség — formáját és szerepét tekintve — három csoportra osztható, s ez egyben megszabta a tőkés agrárfejlődés három különböző útját is a Monarchia délszláv területein.

1. Dél-Magyarországra, Horvátország polgári területeire és Szlovéniára a feudális földbirtokmegosztás fennmaradása, a nagybirtok túlsúlya volt a jellemző. A nagybirtok elsősorban a Bácska, Bánát és Kelet-Szlavónia gabona-termő területein szabta meg döntően a tőkés agrárfejlődést, azt a porosz típusú útra terelve.

2. Nyugat-Horvátországban és Szlovéniában a nagybirtok területe csaknem kizárólag erdőkből és legelőkből állott, s a szántóföldi termelés nem játszott számottevő szerepet a nagybirtok gazdálkodásában. Ezeken a területeken a feudális maradványoknak 2. típusa befolyásolta nagymértékben ez elsősorban állattenyésztő parasztgazdaságok tőkés fejlődését: az erdő- és legelőszolgalmányok (Servitutenrecht) megváltása, a paraszti és földesúri, illetve állami erdők és legelők elkülönítése (segregatio) során a parasztságot megfosztották a számára létkérdést jelentő erdő- és legelőhasználat nagyobb részétől. A paraszti erdők és legelők továbbra is osztatlanul közös birtoklásban maradtak, a közös használat feudális eredetű formáival, s mindez jelentős mértékben gátolta a paraszti árutermelés színvonalának emelkedését — elsősorban az állattenyésztés területén.

3. A délszláv lakta terület jelentős részén maga az egész feudális rendszer is fennmaradt 1848 után, részben egészen 1918-ig. Ilyen volt a határőrvidék katonai hűbérrendszere, amely — bár megőrizte a katonaparasztságot az úrbéri függéstől — számos katonai és robotterhével és megkötöttségével jelentős mértékben gátolta a szabad tőkés fejlődést.

Dalmáciában a volt dubrovniki köztársaság területén 1878-ig maradtak fenn a feudális viszonyok (az ún. *contadinaggio*), de a robot eltörlése után is tovább élt a feudális rendszernek a kelet- és közép-európaiktól eltérő, s a Mediterrán világban általános formája, a *kolonátus*. A városokban élő olasz földbirtokosok földjeit, szőlőit, olajfaültvényeit délszláv parasztok bérelték meghatározott időtartamra, feudális jellegű földjáradék (a bruttó-termés harmada vagy fele) ellenében.

Hasonló volt ehhez a *boszniai* feudális rendszer, a *kmet*-viszony, amely a török feudalizmusnak sajátos és a közép-európai második jobbágysághoz számos vonásában hasonló folyamat (az ún. *čitlučenje*) során kialakult válfaját képviselte. Az osztrák — magyar uralom — ígérete ellenére — nem számolta fel radikálisan a boszniai feudalizmust, s ebben nyilvánvalóan nagy szerepe volt a magyar agrár-érdekeknek, amelyeknek nem kedvezett volna közvetlen szomszédságukban és egyik legjobb piacukon egy szabad paraszti tőkés fejlődés kibontakozása.

A következőkben részletesebb vizsgálat alá vesszük a feudális maradványok különböző típusait.

A nagybirtokrendszer

A nagybirtokrendszer azokra a délszláv területekre jellemző, amelyeken a feudalizmus Közép- és Kelet-Európában általános formája uralkodott, s a

feudális rendszer felszámolása után, annak maradványaként fennmaradtak az egyházi és világi nagybirtokok. Nem volt nagybirtok a katonai határőrvidéken; s nem beszélhetünk közép-európai értelemben vett nagybirtokról Bosznia—Hercegovinában és Dalmáciában sem. A boszniai és dalmáciai nagybirtokok maga nem gazdálkodott, hanem a kmetek, illetve kolonusok szolgáltatásainak járadékából élt.

A nagybirtok igazi hazája a délszlávlakta területek északi része volt: Dél-Magyarország, Horvátország, Szlovénia és a Tengerpart. Az első világháború után lezajlott jugoszláv agrárreform ezeken a területeken összesen 2,2 millió hold nagybirtokot érintett, az összes terület 16 %-át. Ebből 1,6 millió hold volt az egyházi és világi nagybirtokosok kezében (11,8 %), a többi állami és községi tulajdon volt. A reform által érintett nagybirtok területének 31 %-a volt szántó, 56 %-a legelő és erdő.¹⁴

Az agrárreform előkészületekképpen végzett 1920-as felmérés a következő képet nyújtotta a nagybirtok viszonyairól:

8. táblázat

A nagybirtok területe és művelési ágazatai¹⁵

	Összes terület, 1000 h.	Mezőgazdasági terület		Erdő-terület		Nagybirtok az össz-terület %-ában
		1000 h.	%	1000 h.	%	
Horvátország	757	269	35,8	441	58,5	11,8
Vajdaság (a Szerémséggel) ..	944	556	59,0	89	9,4	21,6
Szlovénia	332	51	15,3	240	72,5	11,7
Összesen	2033	876	43,1	770	37,9	14,8

A 8. táblázatból — amely egyébként nem foglalja magában az első világháború előtt fennállott nagybirtok teljességét — is látható, hogy Dél-Magyarországon és Kelet-Szlavóniában foglalta el a nagybirtok viszonylag a legnagyobb területet.

Magyarországon az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai felvétel alapján alkothatunk képet a földterület megoszlásáról az egyes birtoklási kategóriák között. A felvétel különböző szempontú adatait egy nevezőre hozva, a 9. táblázatban közölt képet kapjuk.

A táblázatból kiderül, hogy míg Dél-Magyarországon eléggé elterjedt volt a kulákbirtok és a nemesi középbirtok (100—1000 hold), addig Horvátországban ez a két kategória alig volt képviselve. Horvátország — különösen Szlavónia — az 1000, sőt 10 000 holdon felüli latifundiumok hazája: a 30 legnagyobb birtok (10 000 holdon felül) közel 600 000 holddal az ország egész területének 8 %-át foglalta el. Az egykori polgári területeken az 1000 holdon felüli nagybirtokok az összterület egynegyedére terjedtek, többre, mint Magyarországon.

A nagybirtok által művelt gazdasági ágazatok aránya is eltérő volt Dél-Magyarországon és Horvátországban. A szántóban gazdag dél-magyar-

¹⁴ O. v. Franješ: i. m. 186—188. l.; J. Tomasevich: i. m. 266—367. l.

¹⁵ M. Tršić: i. m. 188. l.

9. táblázat

Az egész területből az egyes birtokkategóriákra esett %¹⁶

	Magyar- ország	Bácska- Bánát	Horvát- ország	Polg. Horvát- ország	Határ- őrvidék
Állami és alapítványi birtok	5,8	6,6	9,8		
Községi és városi birtokok	9,7	11,6	5,1		
Birtokközösségek	7,5	2,1	22,5		
Összesen	23,0	20,3	37,4		
Egyházi és világi nagybirtok					
100 holdon felül	36	28	17,1	31,5	1,8
200 " "	33,2	23,5	16		
1000 " "	24,4	15,88	14,2	25	1
Parasztbirtok					
100 holdon alul	41	51,8	45,5		
200 holdon alul	43,8	56,3	46,6		

országi Bácskában és a Bánátban a nagybirtokok a szántóterület 23,7%-át foglalták el, míg a szántóban szegény Horvátországban csak 11,7%-át.¹⁷

Szlovénia és a Tengerpart a nagybirtok szerepét illetően Horvátország nyugati (horvát) megyéihez állt közel. Az 1902-es mezőgazdasági üzemmstatistika szerint 100 hektárnál nagyobb földbirtokok Karintiában foglalták el a legnagyobb területet (41%), Stájerország (32,7%) és Krajna (22,3%) csak távol követték, míg a Tengerparton volt kiterjedésük a legkisebb (19,7%). E birtokok nagyobb részben elsősorban az erdőgazdaságot művelték. A 100 hektáron felüli birtokok között jelentős részt képviseltek a községi és közbirtokossági legelő-, alp- és erdőbirtokok. Szlovéniában a 100 hektáron felüli gazdaságok közt sok volt a kulákbirtok.¹⁸

¹⁶ A táblázat statisztikai adatforrásai: Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XV., XXV., XXVII. köt. — Statistické godišnjak I. 326—347. l. — L. még: *M. Irsi*: i. m. 131—146. l.

¹⁷ A 200 holdon felüli birtokok területének százalékos megoszlása művelési áganként a következő volt:

	Szántó	Rét	Legelő	Erdő
Délmagyarország	66,5	7,8	11,1	9,5
Horvátország	22,5	6	6,8	63

¹⁸ A 100 hektáron felüli birtokok Szlovéniában:

	Száma	Területe		100 ha-nál több szán- tóval bírt	100 ha-nál több erdő- vel bírt	Tisztán erdőbirtok
		ha	%			
Krajna	344	223 448	22,3	23	160	23
Isztria, Görz	301	156 198	19,7	12	132	8
Stájerország	1567	730 666	32,7	101	609	50
Karintia	1065	423 907	41			

(Österreichische Statistik LXXXIII. köt.)

Az első világháború után Jugoszláviához csatolt Szlovénia területén (Krajna, Alsó-Stájerország, Délkelet-Karintia és a Tengermellék északkeleti sávja) 204 nagybirtok volt 209 000 ha területtel, az összterület 13%-ával, s a fenti adatok alapján is ezt a számot tekinthetjük reálisnak a nagybirtok tényleges helyzetét illetően.¹⁹

A gazdasági ágak megoszlása a szlovéniai nagybirtokon is hasonló volt a nyugat-horvátországihoz: területének csak 14,7%-a volt szántó; rét, kert és szőlő, 7,4%-a legelő és alp, 74%-a pedig erdő. A szlovén nagybirtokok az erdőterületnek mintegy negyedrésszével rendelkeztek. Az 500 hektáron felüli erdőbirtokok Krajnában 117 000, a Tengerparton 45 000 hektárral bírtak, az erdőterület 25,5, illetve 19,4%-ával (1900-ban).²⁰

Végeredményként, a nagybirtok szerepét a Monarchia délszláv területein — összehasonlítva Magyarország és Ausztria egészével — a következő arányszámok szemléltetik. (A nagybirtok alsó határaként Magyarországon és Horvátországban 200 holdat, Ausztriában pedig 100 hektárt veszünk (ld. a 10. táblázatot).

10. táblázat

A nagybirtok összefoglaló adatai a délszláv területeken

	A nagybirtok területének százalékaránya	A nagybirtok rendelkezett az összes szántóterület %-ával	A nagybirtok területéből szántó, %	A nagybirtok területéből művelt terület (szántó, kert, rét, szőlő)
Dél-Magyarország	23,5	23,7	66,6	75
Szlovénia	29	17	24,2	
Nyugat-Horvátország	9	6	17,6	
Horvát-Szlavónorsz. össz.	16	11,7	22,5	29
Szlovénia	13	4,9		14,7
Magyarország	33,2	31	39	48
Ausztria	29	15,1	16,4	21

A nagybirtok túlnyomó része idegenek, elsősorban németek és magyarok kezében volt. 1910-ben Magyarország 1657 1000 holdon felüli nagybirtokosa közül csak 8 volt szerb-horvát. A Bácska és Bánát 86 nagybirtokosa közül 4 volt szerb, 71 magyar és 11 német. A 200 holdon felüli birtokosoknak 2,8%-a volt szerb-horvát. Horvátország 90

Pontosabb felvétellel rendelkezünk a szlovénlakta Alsó-Stájerországról 1896-ból, s ez egyben jó összehasonlítási alkalmat nyújt Ausztria és Stájerország nem szlovénlakta területeivel. Az egyes nagybirtokkategóriákra esett az összterület következő százaléka:

	100—200 ha	200—500 ha	500—1000 ha	1000 ha-n felül	100 ha-n felül összes
Alsó-Stájerország	4,6	3,7	2,9	5,4	16,6
Felső-Stájerország	10,3	11,1	5,2	40,9	61,5
Alsó-Ausztria	3,7	3,4	2,6	21,9	31,6
Tirol	5,3	10,1	9,5	44,5	69,4
Csehország	2,1	2,3	2	31,3	37,7

(Österreichische Statistik LVI./1, 3.)

¹⁹ M. Ivšić: i. m. 164—165. l.

²⁰ Österreichische Statistik LXXXIII. köt. — Az erdőbirtokokról l. Alexander

Engel: Österreichische Holz-Industrie und Holzhandel. Wien, 1907. II. 314—315., 330—332. l.

nagybirtokosa (100 holdon felül) közül csak 40 volt szerb-horvát anyanyelvű, 23 magyar, 24 német és 3 egyéb. A délszláv birtokosok az 1000 holdon felüli birtokok területének 35, a 200 holdon felülieknek 26%-át tartották kezükben, ugyanakkor a magyarok és németek együtt e két kategóriának 48,7, illetve 55,8%-át. 1919-ben Szlovéniában 41 idegen anyanyelvű nagybirtokos a nagybirtok területének 53, az egész terület 6,7%-át, 108 000 hektárt birtokolt, de ez a szám nem fejezi ki az osztrák uralom alatti viszonyokat, amikor az idegen anyanyelvű birtokosok száma jóval nagyobb volt.²¹

Az erdő- és legelőszolgálmányok megváltása

Míg Dél-Magyarországon és Szlavóniában a nagybirtokok hatalmas kiterjedése volt a feudális rendszer legsúlyosabb öröksége, addig a többi délszláv területeken egyéb feudális maradványoknak volt jelentős szerepük. A főleg extenzív állattenyésztést, legelő- és erdőgazdálkodást űző szlovéniai, dalmáciai, határőrvidéki és nyugat-horvátországi parasztgazdaságok számára az addig a földesúrral közösen használt legelők és erdők elkülönítésével és az erdei szolgálmányok megváltásával kapcsolatos eljárás jelentett komoly akadályt a tőkés gazdálkodásra való áttérés útjában.

A feudalizmus korában a parasztság kiterjedt legeltetési és faizási jogokat élvezett a földesurak és az állam erdeiben, szabadon használta a legelőket és alpokat. Az 1848 utáni reformok megszüntették a kisebb erdei hasznvételeket — ami főleg a falusi szegénységet érintette súlyosan —, az erdő- és legelőszolgálmányok kérdését azonban megoldatlanul hagyták. Pedig az Alpok hegyvidékén — s így Szlovéniában is — ez a probléma a robotkérdésnél is nagyobb jelentőségű volt. A kapitalizmus fokozatos térhódítása ezt a kérdést rendkívül kiélezte: korábban a parasztság legelő- és erdőhasználatának korlátozása nem állt a földesurak érdekében, 1848 után viszont igyekeztek erdeiket mentesíteni a paraszti szolgálmányok alól, mivel azok gátolták a kapitalista erdőgazdálkodást. Ugyanakkor a parasztság már csak a növekvő népszaporodás miatt is fokozni kívánta az erdő- és legelőhasználatot.

A szolgálmányok (Servitutenrechte) ügyét az 1853. július 5-i pátens a földesurak érdekeinek megfelelően rendezte. Az erdőhasználatot vagy szabályozták, vagy megváltották pénzben, ill. az erdők megosztásával. A megváltás mindkét módja a parasztság komoly megkárosításával történt: a pénzbeni megváltás esetében a szolgálmányok értékét az 1836—45 közötti rendkívül alacsony faárak alapján számolták ki, holott azoknak tényleges értéke a megváltás idején már több mint 100%-kal magasabb volt. A megváltási összegeket földterhementesítési kötvényekben fizették ki, amelyeknek árfolyama a névérték 60—90%-a közt mozgott. A földdel való megváltás esetében viszont éppen megfordítva a jelenlegi és az eljövendő átlagos hozamot vették alapul, s így az emelkedő földárakat tekintve a szolgálmányok értéke fejében a paraszt igen kevés erdőterületet kapott, s ezt is rendszerint a lakott helyektől távoli, nehezen megközelíthető, rossz állapotban levő erdőkből hasították ki.

Az egykorú agrárszakértők csaknem egyöntetű megállapítása szerint a parasztság korábbi legelő- és erdőhasználatának több mint felét, általában kétharmadát elvesztette a megváltás, ill. szabályozás révén. A megváltás a földesurak számára megkönnyítette a tőkés gazdálkodásra való átmenetet, mivel megszabadultak erdeik feudális kötöttségeitől, a parasztságot viszont léténél fontos alapjától fosztotta meg. Az erdő- és legelőkérdés reakciós megoldásának következményeképp a délszláv területeken mindenütt megfigyelhető az 1850—1860-as évektől az állattenyésztés hanyatlása, s ebből a vál-

²¹ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 56. köt. 434—451. l.; Statisztikai godišnjak 326—327. l.; Publikacije kr. zemalj. stat. ureda u Zagrebu LXVI. 96. l.; *M. Irsić*: i. m. 165. l.

ságból a parasztság csak igen nehezen, az intenzívebb állattenyésztési módokra való áttéréssel tudott kilábolni a századforduló táján.

Krajinában a szolgálmányok 91%-át (108 893 jogból 99 048-at) megváltották — 60%-ban földdel, 40%-ban pénzben —, s csak az esetek 9%-ában történt rendezés. Karintiában a faizási jogokat az erdők megosztásával váltották meg, a legeltetési jogokat szabályozták. Stájerországban a szolgálmányok 504 000 hold erdőt és 135 000 hold legelőt érintettek. A megváltás során a parasztság 132 000 hold erdőt és 23 600 hold legelőt kapott, tehát erdőhasználatra a korábbinak 26%-ára legelőhasználatra pedig 15,5%-ára csökkent.

A paraszt a gazdaságának fenntartásához kevés erdővel és legelővel rendszerint nem tudott mit kezdeni, s így azok elhanyagolva pusztulásnak indultak. A leadott föld egy részét a földesurak a tönkrement parasztoktól néhány év múlva potom pénzért visszavásárolták. A szabályozás esetében a parasztok erdőhasználatát a földesurak erdeiben a szigorú erdőtörvények különböző erdészeti szakszempontokra hivatkozva erősen korlátozták, s a földesuraknak a legelők erdősítése címén (ún. „bestockte Weiden”) módjukban állt a parasztokat kiszorítani.²²

Horvátországban a kérdés rendezése, ún. segregatio, azaz a földesúri és paraszti erdők és legelők elkülönítése útján történt. A parasztok által kapott erdő- és legelőterület jóval kisebb volt a korábban használt területnél. A határőrvidék 1871-ben elrendelt polgárosítása alkalmával az 1,24 millió hold területű és 257 millió Ft értékű erdőket értékük alapján elfelezték a kincstár és a határőrök vagyonközösségei között. A polgárosítás ügyében kiküldött magyar kormánybizottság és Filipović határőrvidéki főparancsnok egyaránt megállapította, hogy korábbi haszonélvezetük mértéke és tényleges gazdasági szükségleteik alapján az erdők egész területe a határőröké illetné meg. A megosztás különben is sérelmes módon történt: a határőrök a mocsaras, túlélt, nehezen megközelíthető erdőket kapták. A sok panasz hatására 1914-ben elrendelték a felosztás revízióját, de a háború miatt ennek végrehajtására már nem kerülhetett sor.²³

Az erdő- és legelőkérdés rendezésekor a parasztoknak átadott területeket nem osztották fel, hanem a községek és a különböző birtokközösségek közösen használták őket. A közös birtoklás különféle formái a délszláv területeken jelentős szerepet játszottak és nagy mértékben befolyásolták a parasztság gazdálkodásának alakulását. Mint a mezőgazdaság extenzív formáival és feudális módszereivel összefüggő intézmények, eredeti, az új viszonyok követelményeihez hozzá nem idomított formájukban kétségtelenül gátolták a mezőgazdaság tökés fejlődését. A közös legelőket és erdőket mindenki felelőtlenül használta, senki sem törődött karbantartásukkal és javításukkal, s a rablógazdálkodás következtében hamarosan pusztulásnak indultak. Ennek a körülménynek nagy szerepe volt a délszlávlakta vidékeken a karsztosodás rendkívüli térhódításában, az erdőtalaj kipusztulásában. A közös birtoklás hozzájárult a falusi osztályhare kiéleződéséhez és a parasztság felbomlásához,

²² Az erdő- és legelőszolgálományok problémájáról ld.: *Walter Schiff*: Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung. I. Tübingen, 1898; *S. Strakosch*: i. m.; *A. Melik*: i. m. 429. l.

²³ *V. I. Frejdzon*: i. m. 82—83. l.; *Katus L.*: Századok, 1958, 5—6. sz.; *Milan Turković*: Die ehemalige kroatisch-slavonische Militärgrenze. Sušak, 1937. 137—158. l.; *A. Mollinay*: 46 Jahre im österreichisch-ungarischen Heere. 1833—1879. II. Zürich, 1905; Budapesti Országos Levéltár: Miniszterelnökségi Iratok: 1869 — Ie — 110; 1869—1084, 1869. — II. — 48; 1877 — IA — 42 (2245.) sz.; Pénzügyminisztérium Levéltára eln. ir. 1869 — 3048.; 1883 — 1745, 1928. sz.

s ennyiben negative mégis szolgálta a tőkés fejlődés érdekeit. A községi és közösségi földek használatában ugyanis a község vezetői, a régebbi telepesek, a közösségek régi tagjai, tehát általában a gazdagparasztek jelentős előnyöket élveztek. Gyakran kisajátították, sőt el is kerítették a közös erdőket és legelőket, ugyanakkor fenntartásuk terheit a község egész lakosságára hárították. A közföldekben való részesedés körül elkeperedett hare dúlt a falusi burzsoázia és a szegényparasztság közt, amely utóbbi általában azok felosztását követelte, így akarván egy kis földhöz jutni. A felosztás kérdésében azonban rendszerint a nagygazdák döntöttek, akiknek — a közföldekből húzott előnyeik miatt — érdekükben állt azok fenntartása.

Elkeperedett osztályhare dúlt a községi erdők és legelők körül Dalmáciában is, midőn 1876-ban megengedték azok felosztását. *Dalmáciában* az egykori velencei állami földek a községek birtokába kerültek, s az ilyen *közös erdők és legelők az egész terület 57%-át (717 000 ha) foglalták el.* A községek vezetői a megosztás végrehajtását különböző adminisztratív akadályokkal késleltették, s az első világháborúig nem került felosztásra a közföldek 10%-a sem.²⁴

A többi osztrák tartományban a felosztás illegálisan folyt, bár a törvény tiltotta. Csak 1883-ban hoztak egy kerettörvényt a felosztások ügyében, s ennek alapján Szlovéniában és a Tengerparton nagyrészt meg is történt a közös erdők felosztása.

Felosztás volt az általános Dél-Magyarországon is, ahol a közös földek viszonylag kis területet foglaltak el: 1895-ben az összterületnek 13,7%-át (egész Magyarországon 17,2%). Annál nagyobb szerepet játszottak azonban az agrárközösségek Horvátország gazdasági életében. A segregatiók és a határörvidéki erdők megosztása következtében létrejött úrbéri közösségek, nemesi composesoratusok, határvagyonközösségek és községek *Horvátország egész területének 27,6%-át birtokolták közösen:* 2 045 000 holdat, amelyből 719 000 hold volt a legelő, 1 036 000 hold az erdő és 25 000 hold szántó. Közös birtok volt a legelők 70%-a, az erdők 39,5%-a. A közös földek használatát 1894-ben szabályozták, s megengedték a felosztást is, az erdőknél állami engedéllyel, a legelőknél a közösség tagsága $\frac{2}{3}$ -ának beleegyezésével. Mindazonáltal a felosztás nem vált általánossá és a horvát közbirtokosságok túlnyomó része együttmaradt egészen a legújabb időkig.²⁵

Bosznia hatalmas erdő- és legelőterületeit, amelyek a török állam tulajdonát képezték, az okkupáció után az államkincstár és a községek örökölték. Az erdőket a kincstár kezelte, de a parasztek bizonyos feltételek mellett használhatták azokat. Ezek a korlátozások azonban egyre nagyobb méreteket öltöttek. 1885 és 1904 között a 2 millió ha területű állami erdők évi átlagos fahozamának 49%-át kapták a községek lakói erdőhasználati joguk fejében. 1913-ban ez a paraszti erdőhasználat már 34%-ra esökkent (1,24 millió m³ fa, 2,91 millió K értékben). 1912-ben indult meg a községi erdők (baltalik) és legelők (mera) kihalítása az állami birtokokból, de a világháború miatt csekély eredménnyel.²⁶

²⁴ W. Schiff: i. m.: *Leithe*: Dalmatinische Agrarprobleme. Wien, 1912. 9—45. l.

²⁵ W. Schiff: i. m.; *M. Ivšić*: i. m. 293—298. l. Magyar Stat. Közl. Új folyam. XXVII. köt.: Statistički godišnjak. I. 1905.

²⁶ Bosznia és Hercegovina közigazgatása 1906, 256—281. l., 1913, 304., 1914. 16., 302. l.; *F. Schmid*: i. m. 446—451. l.; Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1936. 79—80. l.

Ha az elmondottakhoz még hozzávesszük a feudális agrárrendszer örökségeként fennmaradt *tagositallansígot*, akkor megértjük, hogy miért haladt olyan károsan a délszláv parasztság tökés fejlődése azokon a területeken is, ahol a nagybirtok fojtogató szorítása látszólag nem volt olyan erős, vagy pedig egyáltalában nem volt közép-európai értelemben vett nagybirtok, csak kiterjedt állami és közbirtokok.

A katonai határőrvidék agrárviszonyai

Az agrárrendszernek egy sajátos formája alakult ki a katonai határőrvidéken. Ez lényegesen eltért a közép-európai feudalizmus általános formáitól, de túlságosan sokáig való fennállása és felszámolásának körülményei éppoly gátlólag hatottak a mezőgazdaság tökés fejlődésére, mint a Monarchia többi területein a feudális maradványok, vagy az olasz, ill. török típusú feudális rendszer Dalmáciában és Boszniában.

A határőrvidéken a földesúr—jobbágyi viszony nem alakult ki, hanem ennek helyét egy katonai hűbéri rendszer foglalta el. Az állam, ill. az uralkodó tulajdonát képező földeket a határőresaládok kapták használatra, katonai szolgálat fejében. Az 1850-es határőrvidéki alaptörvény a határőrök addigi haszonélvezeti jogát teljes tulajdonjoggá alakította át. A határőrök birtoka azonban nem volt teljesen szabad polgári tulajdon, hanem a katonai szolgálat követelményeinek megfelelően különböző feltételekhez volt kötve. Csak határőröknek volt teljes birtokszerzési joguk, a tisztok, tisztviselők, iparosok és kereskedők birtokszerzése a határőrvidéken korlátozott volt. A határőrházközösség törzsvagyona (1 telek: 18—24 hold szántó és 6—10 hold kaszáló) elidegeníthetetlen volt, s csak hatósági engedéllyel lehetett felosztani a családból kiváló ágak között, ill. adóssággal megterhelni (de legfeljebb csak értéke egyharmadáig). Szabadon rendelkezhetett azonban a határőr a törzsbirtokon felüli földjével (Überland).²⁷

A határőrvidéken tehát nem volt nagybirtok. 1802-ben a termőterület (erdők és legelők nélkül) 96%-a a határőrök birtokában volt. A horvát-szlavón határőrvidéken 1895-ben — tehát a polgárosítás után 24, a Horvátországba való bekebelezés után 14 évvel — is csak a birtokterület 4,9%-át foglalták le a 100 holdon felüli gazdaságok, de ezeknek túlnyomó része is a nagyobb zadrugák birtoka volt, s csak kisebb része volt — főleg görög keleti — egyházi birtok.²⁸ Az erdők és legelők állami tulajdonban voltak, de a határőrök minden korlátozás nélkül szabadon használhatták azokat: épület-, tüzelő- és szerszámfát vághattak, állataikat legeltethették, makkoltathatták, stb. Az erdőhasználat különösen 1848 után öltött rendkívüli méreteket. A bródi ezred területén pl. jóval meghaladta az erdők teljes évi fahozamát s a határőrszolgálmányok évi értékét kb. 650 000 Ft-ra becsülték (1869-ben). A határőrök egyik fő jövedelmi forrását képezte az erdőkből illegálisan, de a hatóságok elnézésével eladott fa.²⁹

A lakosság szaporodásával és a zadrugák osztódásával párhuzamosan haladt a határőrtelek felaprózódása.

²⁷ A határőrvidéki viszonyok rajzánál *Turkovič* és *Stassik* idézett művein kívül a következő monográfiákra támaszkodtunk: *Felix Mülleker*: Geschichte der Banater Militärgrenze, 1764—1873. Panesova, 1926; *J. H. Schwicker*: Geschichte der österreichischen Militärgrenze. Wien, 1883; *Franz Vaníček*: Spezialgeschichte der Militärgrenze, aus Originalquellen und Quellenwerken geschöpft. I—IV. Wien, 1875.

²⁸ *Ld. M. Turkovič*: i. m. 61., 76. l. és *Katus L.* számitásait: Századok, 1958. 653. l. (Statistícki godišnjak I. 337—340. l. adatai alapján.)

²⁹ *Ld. aszlavóniai erdőeladás ügyében kiküldött magyar bizottság jelentését 1869 augusztusában: Országos Levéltár, Budapest — Pénzügyminiszteri elnöki iratok (továbbiakban OL: PM eln.) 3048/1869. sz.*

A folyamat méreteit némiképp szemléltethetjük az 1819. évi összeírás és az 1895-ös mezőgazdasági üzemstatistika eredményeinek összehasonlításával (l. a 11. táblázatot).

11. táblázat

Birtokmegoszlás a horvát-szlavon határőrvidéken, százulékban³⁰

Birtokkategóriák	1819	1895
Egész és háromnegyed telek (20 holdon felül)	36	9,5
Féltelek (10—20 hold)	21	22,5
Negyedtelek (5—10 hold)	33	29
Negyednél kisebb telek (5 holdon alul)	10	39

A határőrvidék polgárosítása 1869-ben vette kezdetét; a bánsági ezredek felszámolása 1873-ig befejeződött, a horvátországiaké viszont 1881-ig ellúzódtott, s a polgári területtel való teljes közigazgatási egyesítése csak 1886-ban történt meg. A határőrvidéki parasztság a polgárosítással megszabadult ugyan a katonai szolgálat és robot súlyos terheitől, s szabad kisbirtokossá lett, de a földdel való szabad rendelkezést a zadruga-törvények továbbra is korlátozták. A határőrök ugyanakkor elvesztették korábban élvezett jelentős adókedvezményeiket, s fokozatosan náluk is bevezették az addig ismeretlen új adónemeket (földadó, fogyasztási adók és illetekek). Az új adóterhek kiegyenlítése a pénzgazdálkodáshoz még hozzá nem szokott határőrök számára komoly átmeneti nehézséget jelentett. Jelentős anyagi kárt okozott addig élvezett egyéb kedvezményeik (olesó só, szabad dohánytermesztés, pálinkafőzés és vadászat, határmenti csempészet, faeladás) elvesztése is.

A határőrök gazdaságában a félnomad állattenyésztés játszott vezetőszerepet, s a nagyarányú állattartást a legelők és erdők korlátlanul szabad használata tette lehetővé. Érthető, hogy az erdőhasználat korlátozása, szabályozása, illetve részleges megszüntetése súlyos csapást mért a határőrparasztság gazdasági életére.

A polgári viszonyok közé való átmenet nehézségei következtében a határőrök körében másfél évtizeden át forradalmi hangulat uralkodott, amely több ízben nyílt felkelésben is kitört (az 1871. évi rakovicei felkelésben és az 1883. évi báni határőrvidéki parasztmozgalmakban). Az egykorú szakértők általában elismerték a határőrök panaszainak jogosultságát, de az átmenet nehézségein mégsem könnyítettek megfelelő kormányintézkedésekkel.³¹

A határőrvidéki rendszer a nyomasztó katonai és robotterhekkel, valamint számos megkötöttségével nem kedvezett a mezőgazdaság tőkés fejlődésének. Ehhez járult még az egyébként is elkésett polgárosítás módja és hosszú ideig való ellúzódása. A határőrvidék agrártermelése a század végén sem állott magasabb színvonalon, mint a XIX. század elején, s messze elmaradt a polgári Horvátország fejlődésétől.³²

³⁰ Ld. a 28. jegyzetet.

³¹ A határőrvidék polgárosításáról és annak következményeiről ld. *Katus L.*: i. m. *Századok*, 1958. 5—6. sz., 1959. 2—3. sz., továbbá a budapesti Országos Levéltárban: Miniszterelnökség iratai 1869 — I C. — 110; 1869 — 1084. sz.; 1869 — II. — 248. sz.; 1877 — IA — 42 (2245) sz.; PM eln. 1869 — 3048. sz.; 1883 — 1745, 1928. sz. iratokat, és *Mollináry Antal* b. határőrvidéki főparancsnok emlékiratainak II. kötetét: „46 Jahre im österreich-ungarischen Heere. 1883—1879.” II. Zürich, 1905.

³² *Fran Vrbanić*: Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku. Rad JAZU knj. 144 (1900), 40—131. l.

A házközösségek

A délszlávok körében egészen a jelenkorig fennmaradt az ősközösségi rend egyik intézménye, a patriarchális nagycsalád, a *zadruga* vagy házközösség. Fennmaradásában kétségtelenül nagy szerepe volt a török feudalizmus sajátos viszonyainak, amelyben a katonai lűbéri rendszer a délszláv rája-esaládok ősi közös termelőformájára, a zadrugára épült. Eltűnt azonban a zadruga azokon a területeken, ahol a közép-európai feudális viszonyok erőteljesebben kibontakozhattak (pl. Szlovéniában).

A zadruga a patriarchális nagycsalád egyik formája, amely több vérokron családot, illetve egy család több ágát és nemzedékét birtoklási, termelési és fogyasztási közösségben egyesíti. A közös gazdálkodásnak ez a formája jól megfelelt a feudális naturálgazdálkodás szintjének és a rendkívül elmaradt agrotechnikai színvonalnak.

A zadruga volt az alapja a kmet-viszonynak Boszniában: kmet-szerződést csak zadrugák köthettek. A határőrvidéki rendszer is a zadrugán alapult: csak házközösség kaphatott katonai telket. A feudális rendszer tehát Horvátországban, a határőrvidéken és Boszniában egészen a múlt század közepéig, illetve utolsó harmadáig érintetlenül megőrizte a zadrugákat.

A zadrugák a zárt önellátó naturálgazdálkodás fokát képviselték, s mint ilyenek, természetesen erősen gátolták a parasztság fejlődését. A zadruga közös birtoklása gyökeres ellentétben volt a tulajdon polgári formájával, — ami pedig a tőkés fejlődés elengedhetetlen alapfeltétele. Sem a gazda (a választott családfő), sem a tagok nem rendelkezhettek szabadon a birtokkal, hanem csak közös megegyezéssel és hatósági engedéllyel lehetett felosztani, elárverezni, megterhelni. A zadrugák továbbélése a tőkés termelési viszonyok között számos másutt ismeretlen megoldandó problémát vetett fel a délszláv parasztság számára. A zűrzavart még fokozta, hogy a polgári törvényhozás és közigazgatás nem tudott mit kezdeni a patriarchális nagycsalád e maradványával, s évről évre a legellentétesebb intézkedéseket hozta a zadrugák kérdésében. Kezdetben — a hetvenes években — a liberalizmus szellemében erőszakolta a közösségek felbomlását, megengedte a tagoknak az őket megillető ún. eszmei résszel való szabad rendelkezést (eladás, megterhelés). Ezen rendelkezések következményeit látva azonban a törvényhozás is hamarosan más álláspontot foglalt el: visszaállította a zadrugákat érintő birtok-jogi korlátozásokat és a megszüntetés helyett igyekezett azokat megfelelően szabályozni (1889).³³

³³ A házközösségek gazdag szakirodalmából elsősorban a következő tanulmányokat használtuk fel (*Čulinović, Frangeš, Ivšić, Tomasevič* és *Vučo*, már idézett összefoglaló munkáin kívül): *V. Bogišić*: Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih slovena. Knj. 1. Zagreb, 1874; *Uő.*: De la forme dite *inokosna* de la famille rurale chez les Serbes et les Croates. Paris, 1884; *René Gonnard*: Entre Drave et Save. Études économiques, politiques et sociales sur la Croatie-Slavonie. Paris, 1911. — *Uő.*: Les communautés paysannes en Croatie et Slavonie. Le Musée Social 1910; *Artur Mayer*: Die bäuerliche Hauskommunion (zadruga) in den Königreichen Kroatien und Slavonien. Heidelberg, 1910; *Ante Ostric*: La structure et les mœurs de la société croate. Thonon, 1950; *Émile Sicard*: La Zadruga sud-slave dans l'évolution du groupe domestique. Paris, 1943; *Og. M. Utiesenović*: Die Hauskommunionen der Südslaven. Wien, 1859; *Stassik Ferenc*: A volt határőrvidéki házközösségek. Nagybeeskerek, 1900. — Ld. még: *Katus L.*: Századok, 1958, 653—655. l.

A polgári termelési viszonyokra való áttérés után, a kapitalizmus fokozatos térhódítása nyomán a zadrugák önmaguktól is bomlásnak indultak. A zadrugák intézményének felbomlása átmeneti válságba sodorta a délszláv parasztságot, amely nehezen tudott beleilleszkedni az egyéni tőkés termelés és a polgári tulajdonviszonyok rendjébe. Azokon a délszláv területeken, ahol a zadrugák intézménye fennállott, kétségtelenül azok fokozatos felbomlása jelentette a tőkés agrártermelés térhódításának és a parasztság — a kapitalista viszonyok között egyébként törvényszerű — felbomlásának egyik alapvető mozzanatát.

A dalmáciai kolonátus

A feudális agrárrendszernek a közép- és kelet-európaiktól eltérő formája maradt érvényben Dalmáciában és részben az osztrák partvidéken is, ha nem is oly nagy kiterjedésben, mint Boszniában. Dalmácia és a partvidék feudális termelési és társadalmi viszonyai — a velencei uralom következtében — erős olasz hatás alatt alakultak ki, s ennek megfelelően az agrárviszonyoknak is a mediterrán területeken (Olaszország, Dél-Franciaország, Spanyolország) szokásos formája, a későrómai esászárkorra visszamenő, ún. kolonátus intézménye honosodott meg. Itt a földesúr maga nem gazdálkodott, csupán a földjáradékot élvezte, s a vele szemben inkább bérlőjellegű viszonyban álló parasztok felett nem rendelkezett földesúri joghatósággal. A közép-európai viszonyokhoz szokott osztrák agrárpolitika ezt nem is tekintette igazi feudális viszonyoknak, s így az 1848 után bekövetkezett jobbágyszabadítás és agrárreform Dalmáciára és a partvidékre nem terjedt ki, s a feudális függőségek ottani speciális formáit érintetlenül hagyta. A dalmáciai agrárviszonyok igen sokrétűek és változatosak voltak, de lényegében két alaptípusra vezethetők vissza.

Az egykori dubrovniki köztársaság területén a jobbágyságnak egy sajátos formája, az ún. *contadinaggio* élt tovább az osztrák uralom alatt is. Dubrovnikban a föld a városi patricius nemesség (vlastela) tulajdonában volt. Ezek birtokuk egy részét maguk kezelték (carina), más részét jobbágyoknak (contadino, kmet) adták ki művelésre, lakóházzal, gazdasági épületekkel és felszereléssel együtt. A contadino-kmet szolgáltatásai a következők voltak: a termés bizonyos hányada, általában fele vagy harmada, különböző természetbeni ajándékok, robot a földesúr saját kezelésében levő földjén (carina). Helyzete tehát gazdaságilag súlyosabb volt a közép-európai jobbágyokénál, de szabadon költözhetett, bár ennek is megvolt a másik oldala: a földesúr bármikor eltávolíthatta földjéről. A robotot 1800-ban évi 90 napban, 1815-ben heti 3 napban maximálták. A kmet 1836 óta 10 forintért megválthatta robotkötelezettségét. A contadinaggio intézményét 1878-ban szüntették csak meg, illetve alakították át a Dalmáciában általánosan szokásos kolonátussá. A robotot eltörölték, s kárpótlásként a paraszt évi 5 forintot fizetett a földesúrnak. A föld a földesúr tulajdonában maradt, a paraszt pedig átalakult kolonus-bérlővé.³⁴

A kolonátus volt a föld megművelésének általános formája a velencei uralom alatt álló Dalmáciában, s ezt a XVIII. század elején kiterjesztették a töröktől visszafoglalt területekre is (acquisto nuovo, nuovissimo), ahol az

³⁴ *Vladimir Pappajare*: O kmetstvu osobito m obzirum na Dalmaciju i o kmetskih tezačkih odnošajih u području bivše dubrovačke republike. Zagreb, 1886; *Leithe*: i. m.: *F. Čulnović*: i. m. 190—191. l.; *O. v. Franješ*: i. m. 156—159. l.; *M. Ivšić*: i. m. 272—278. l.

osztrák—magyar határőrvidékhez és a török katonai hűbérekhez hasonló rendszert vezettek be: az állam legfőbb tulajdonjogának fenntartása mellett olasz katonatiszteknek, tisztviselőknek és helybeli délszláv parasztoknak osztották ki használatra a földeket, bizonyos katonai és adminisztratív szolgáltatások fejében. Ez a katonai hűbértulajdon elidegeníthetetlen, öröklése korlátozott volt, hasznélvezője tizedet fizetett az államnak. A föld egy része tehát a művelője birtokában volt, s így ezekből egy viszonylag széles szabad paraszti réteg alakult ki. Az olasz nagyhűbérek azonban földjeiket bérbeadták a parasztnak (coloni), akik azokat bizonyos szolgáltatások fejében művelték.³⁵

A kolonátus formája és a bérleti viszony időtartama művelési ágak szerint és a helyi viszonyoknak megfelelően változott: szántóföldnél 1—5 év, szőlőnél és gyümölcsösnél 20 éven felül. A kolonusi viszony bizonyos esetekben öröklődött, s a kolonus ez által mintegy örökös használati joggal bírt telkére, éppúgy mint a boszniai kmetek. A föld használata fejében a kolonus a bruttó termés bizonyos hányadát (felét vagy harmadát) fizette a földesúrnak, s csak az ő engedélyével és felügyelete alatt arathatott. Csak a szerződésben foglalt és a földesúr által megállapított növényfajtákat termelhette, s ez a körülmény nagymértékben gátolta a mezőgazdasági áruterelés fejlődését, mert lehetlenné tette a dalmáciai viszonyok között igen kifizetődő zöldség- és takarmánytermelést. A kolonus által végzett meliorációkat a bérleti viszony megszűnése után a földesúrnak meg kellett térítenie. Szokásos volt az albérlet is (potkolonat): a városban lakó földesuraktól rendszerint a helyi burzsoázia vette berbe a földeket, s továbbadta albérletbe a parasztnak. Az albérleti rendszernek jelentős szerepe volt a dalmáciai délszláv falusi burzsoázia és a városi középburzsoázia kialakulásában.

A kolonátus lényegében feudális jellegű viszony, amely nem tekinthető tőkés bérletnek, mivel kisáruterelésről és természetben fizetett járadékról, illetve bizonyos esetekben a lábön megbeesült évi bruttótermés felének vagy harmadának megfelelő összegben fizetett pénzáradékról van szó, s ez lényegesen különbözik a tőkés bérleti díjtól. A dalmáciai kolonátust és a boszniai kmet-viszonyt tehát a közép-európai feudalizmustól való lényeges eltérései ellenére is — feudális függésnek kell tekintenünk, amelyben — az általános polgári viszonyok között — már nem volt meg a feudális gazdaságon kívüli kényszer és a földesúri joghatóság, de amely mégis feudális jellegű földjáradékon alapult.

A dalmáciai agrárkérdés nemzetiségi ellentéteket is rejtett magában. A földesurak kivétel nélkül a városokban élő olasz burzsoázia köréből kerültek ki, akik maguk nem gazdálkodtak, csak élvezték bérbeadott földjeik járadékát. A kolonusok viszont horvát és szerb kisparasztnak voltak, akik általában nem tudtak megélni saját kis parcellájukból, s kénytelenek voltak kolonusviszonyt vállalni, s munkájuk eredményének egy tekintélyes részét az olasz birtokosoknak leadni.

1902-ben Dalmáciában 35 520 mezőgazdasági üzemet művelték kolonátus formájában, azaz az összes üzemek 42,5%-át. Kolonusi viszonyban volt az agrárlakosság 36%-a, 123 000 fő. A kolonus-gazdaságok túlnyomó része vegyes gazdaság volt, tehát a kolonusnak saját tulajdonában levő földje is volt. A 31 502 vegyes kolonus-gazdaság mellett csak 4018 volt a tiszta kolonus-gazdaságok száma. Hogy a földek túlságos fel-

³⁵ *Leithe és Pappafare*: i. m.: *F. Čulinović*: i. m. 210—213. l.; *W. Schiff*: i. m. 552—553. l.

aprózódása kényszerítette a parasztságot a kolonátus vállalására, azt a kolonus és szabad paraszti gazdaságok nagyságkategóriáinak összehasonlítása bizonyítja (százalékban).

12. táblázat

Földbirtokmegoszlás Dalmáciában 1902-ben³⁶

	0,5 ha	0,5—1 ha	1—2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10—20 ha	20 ha -
	birtokterülettel bírt a gazdaságok %-a						
Kolonusok	11,4	15,6	24,6	31	11,5	4,4	1,5
Szabad parasztok	23,8	20,4	24,5	22,2	6,7	1,4	1
Összes gazd.	18,6	18,4	24,5	25,9	8,7	2,7	1,2

A kolonusnak általában nagyobb területű földje volt, de termésének harmadát vagy felét le kellett adnia. A vegyes kolonus-gazdaságok 54%-a esetében a bérletben bírt föld több volt, mint a saját birtok. A kolonus-bérek 62%-a rendelkezett szántófölddel, de csak 22,6%-uk egy hektárnál nagyobb szántóval. A kolonus-gazdaságokban is a Dalmáciában elsőrendű fontosságú szőlő- és gyümölcskultúra játszott kimagasló szerepet: 90%-uknak volt szőlője. A dalmáciai kolonátus kérdését az 1919 után végrehajtott jogszláv agrárreform rendezte.

Az osztrák partvidéken 1902-ben már csak nyomai voltak a kolonátusnak: Görzben a gazdaságok 6,1%-a, Isztriában 5,4%-a volt kolonus-bérlet. A bérleti feltételek a kolonusok számára súlyosabbak voltak: általában a termés felét vagy kétharmadát kellett leadniuk, illetve pénzértékben kifizetniük a földesúrnak.

Feudális agrárviszonyok Bosznia-Hercegovinában

Boszniában az osztrák—magyar uralom egész időszakában fennállott a török időkből származó feudális agrárrendszer, az ún. *kmet-viszony*, amelyet a jogszláv agrárreform számolt fel 1919 után.

A XIX. századi boszniai agrárrendszer a török feudalizmusnak a központi hatalom gyengülése nyomán bekövetkezett átalakulása során jött létre. A török feudalizmus fejlődésének ebben az utolsó szakaszában a közép- és kelet-európai második jobbágysághoz hasonló tendenciát mutató folyamat játszódott le, az ún. *çiftleşme*. A folyamat lényege: az eddig csupán bizonyos számú paraszttelkeket állami jövedelmét meglátározott szolgálatok fejében élvező török katonai és hivatali hűbéresek (szpáhik, bégék, agák) átalakulása nagybirtokos osztállyá, s ezzel párhuzamosan az addig földjére — a szultánnak a mohamedán vallási jogban gyökerező legfőbb tulajdonjoga fenntartásával — széleskörű ún. használati tulajdonjoggal (tesarruf-jog) bíró parasztság kisajátítása, földjének birtoklásától való megfosztása. Ez a folyamat elsősorban Boszniára volt jellemző, amely mint a birodalom fontos határtartományja, bizonyos fokú önkormányzatot élvezett. A helyi feudális uralkodó osztály az iszlámra való áttéréssel át tudta menteni korábbi előjogait egy részét. A központi hatalom hanyatlásával a helyi hűbéres nemesség egyre inkább kezébe vette a különböző közhatalmi funkciók gyakorlását (helyi közigazgatás, bíraskodás, adószedés, az ún. „kapitányságok” intézményei), a gazdaságonkívüli kényszerrel is függésbe tudta szorítani a hűbértulajdonos parasztságot. Az egykori hűbértulajdonosok fokozatosan átalakultak öröklődő magánbirtokká, az egykori hűbéres szpáhik pedig földesurakká, ún. *çiftlik sahibija*-kká, azaz a jobbágytelkek (*çiftlik*) tulajdonosaivá. A parasztság kisajátítása különféle formában történt: elkergették telkéről, elvették, ill. érvénytelenítették az eddigi használati tulajdonjogát biztosító okiratokat (*tapukat*): ha meg is maradtak telkén, elvesztette ahhoz való korábbi jogát (tesarruf), s csak mint örökbérlő (*kmetifçija*) művelhette tovább a földesúr tulajdonába átment telket.

³⁶ Österreichische Statistik LXXXIII. köt. adatai alapján.

A kmetek kisajátítása során a földesurak a földek egy részét saját kezelésbe vették (*begluk*), s ezeket vagy a kmetek robotjával műveltették, vagy igen kedvezőtlen feltételekkel földnélküli parasztokat telepítettek rájuk (*beglučari*, s a bérlők különböző egyéb típusai).

Ahogy a *čitučenje* folyamata előrehaladt, úgy élesedett a parasztság osztályharcra. A XIX. század közepén különböző állami reformtörvények igyekeztek az agrárviszonyokat szabályozni, de nem sok eredménnyel. Az 1839. évi reformtörvény (Gülhanei hatišerif) hivatalosan is megszüntette a katonai hűbérrendszert és elismerte az agák és bégek tulajdonjogát a čiflukokra. 1848-ban eltörölték a kmetek kötelező robotját a beglukon, de ugyanakkor a földesúrnak járó természetbeni szolgáltatást — a *hak*-ot — a korábbi 1/5-részről 1/3-ra, sőt egyes helyeken a termés felére emelték.

Az agrárviszonyokat — részben a korábbi szokásjog írásbafoglalásával — az 1858—59. évi török törvények szabályozták, amelyek a vallási jogot (*seriat*) igyekeztek összehangba hozni a modern polgári viszonyok követelményeivel. Az ún. *márije*-földekre (a földesurak saját kezelésben levő és kmetek által művelt földjei, a szabad parasztok birtokai; — teljes és szabad tulajdon, ún. *mulk*, csak a ház és a háztelek volt) az állami főtulajdonjog elvének megfelelően bizonyos kötöttségeket mondtak ki: öröklése korlátozott volt, s csak hatósági engedéllyel lehetett felosztani, elidegeníteni, megterhelni. A boszniai kmet-viszonyt az 1859. évi *szefer-rendelet* szabályozta, s ez — kisebb formai változtatásokkal — érvényben maradt az osztrák-magyar uralom egész ideje alatt is.

A török (és az osztrák-magyar) agrárjog a kmet-viszonyt a magánjogi szerződésen alapuló bérlet egy speciális formájának tekintette. A korszak hivatalos agrárpolitikusai azonban hiába igyekeztek leplezni feudális jellegét: eredetében és lényegében feudális rendszer volt, ha számos vonása el is tért a közép- és kelet-európai feudális agrárrendszertől. A kmet személyileg szabad volt, évi szolgáltatásainak teljesítése után szabadon elköltözhetett telkéről, az aga nem rendelkezett felette földesúri joghatósággal (bíráskodás stb.). A telek használatáért a kmet a földesúrnak a termés egy bizonyos hányadát fizette (*hak*): általában egyharmadát, néhol kevesebbet (1/4 és 1/5 rész), néhol többet (1/2). A *hakot* az állami tized-adó leválasztása után, becslés alapján a bruttó termésből kellett fizetni. A kmet addig nem takaríthatta be termését, míg a földesúr és az állam a maga részét el nem vitte. Állatok után nem kellett sem tizedet, sem *hakot* fizetni. Ahol a *hak* 1/3-résznél kevesebb volt, ott a régi robotrendszer maradványaként megmaradt a *begluk*-on végzett munka, fuvarozás, vadhajítás stb. A kmet-telken levő épületeket a földesúr volt köteles karbantartani. A tizedet a kmet, a földérték- és házadót a földesúr fizette.

A kmet-esaládnak (*zadruga*) örökös használati joga volt telkére. Csak kölcsönös megegyezéssel lehetett eltávolítani, vagy ha nem teljesítette kötelezettségeit, azaz nem művelte meg földjét a helyi szokások szerint. A kmet kölcsönös szerződés alapján pénzzel megválthatta földjét, s föld eladása esetén elővételi joga volt. A kmet által elhagyott földdel a földesúr szabadon rendelkezett, megfarthatta a saját kezelésében, s nem volt köteles arra újra kmetet ültetni.³⁷

³⁷ A boszniai agrárviszonyokról általában ld. *F. Čulinović*: i. m. 283—291., 200—302., 319—320. l.; *O. v. Frangeš*: i. m. 135—149. l.; *M. Tešić*: i. m. 229—242. l.; *F. Schmid*: i. m. 297—348. l.; *J. Tomasevič*: i. m. 96—111. l.; Bosznia és Hercegovina közigazgatása 1906. 45—50. l., továbbá: *Bálint Imre*: Az ottomán birodalom és Bosznia-Hercegovina agrárviszonyai. Bpest. 1911; *Karl Grünberg*: Die Agrarverfassung und das Grundrentlastungsproblem in Bosnien und der Hercegovina. Leipzig, 1911; *Eduard Horowitz*: Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegovina. II. é. n.: *Božidar Nikaschinovič*: Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung der österreichisch-ungarischen Monarchie. I. Berliner Kongreß 1878 und die Agrarfrage. Berlin, 1901; *Djordjo Krstić*: Agrarna politika Bosne i Hercegovine. Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. 69—162. l.; *Mehmed Spaho*: A boszniai agrárkérdés. Bpest. 1911.

Egy-egy földesúrnak általában 8—10 kmetje volt, de volt 4—500 kmetes bég is. A kmet-telek átlagterülete 5—10 hektár között mozgott, s így egy kmet-családnak (zadruga) általában jóval több földje volt, mint a szabad parasztnak, akiknek földje a házközösségek felbomlása következtében igen elapozódott. Egy 1906. évi összeírás tájékoztat a kmet-telek nagyság szerinti megoszlásáról (l. a 13. táblázatot).

13. táblázat

Birtokmegoszlás Bosznia-Hercegovinában 1906-ban³⁸

		Kmet-telek			
		— 2 ha	2—5 ha	5—10 ha	10 ha —
Száma	95 007	18 951	26 806	26 961	22 289
%-a	100	19,95	28,21	28,38	23,46
Szabad paraszti gazdaságok					
Száma	182 340	93 868	46 288	25 004	17 180
%-a	100	51,48	25,39	13,71	9,4

Az okkupáció előtt Andrássy több ízben megállapította, hogy a boszniai zavargások főoka az agrárkérdés, s hangoztatta, hogy a dolgok ez állapotát csak egy eszközzel lehet orvosolni: „a robot és földesúri szolgáltatások állami megváltásával”. A berlini kongresszuson tartott beszédében is az agrárkérdést jelölte meg minden szociális elégedetlenség, vallási gyűlölködés és fegyveres felkelés kútfejeül, s hangsúlyozta, hogy ennek megoldására csak „egy erős és pártatlan hatalom” képes. A Monarchia vállalta ennek az erős és pártatlan hatalomnak a szerepét.³⁹ Ígéretét azonban nem váltotta be. Egyideig ugyanapirendben tartotta a kmetek megváltásának ügyét, de 1880-ban végleg a kmet-rendszer fenntartása, illetőleg az önkéntes megváltás mellett döntött. Ez a döntés egyben a boszniai nemzetiségi kérdés kiegyezését is magával hozta. A Monarchia a kmet-rendszer fenntartása révén boszniai uralmának megszilárdítása érdekében szövetséget kötött a mohamedán földesúri osztállyal. Ezzel viszont maga ellen fordította a délszláv nemzeti mozgalmat, amelyet elsősorban a megoldatlan agrárkérdés táplált.⁴⁰

Az osztrák—magyar uralom a boszniai agrárkérdésben tehát csak bizonyos formális változásokat hozott: így többek között szabályozták a földesurak és a kmetek közötti agrárperes eljárást. A kmetek helyzete sok tekintetben még súlyosbodott is a török korszakhoz képest. Különösen az államnak

³⁸ K. Grünberg: i. m. 44. l.

³⁹ Andrássy Gyula nyilatkozatait idézi K. Grünberg: i. m. 51—52. l. és B. Nikaschinovitsch: i. m. 3—7. l.

⁴⁰ Az osztrák—magyar kormányzat agrárpolitikájáról l. K. Grünberg: i. m. 51—56. l.; F. Schmid: i. m. 322—325. l.; B. Nikaschinovitsch: i. m.; Ante Malbaša: Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni na vrijeme režime Benjamina Kallaya. Osijek, 1940. 74—79., 101—106. l.; Hamdija Kapidžić: Hercegovučki ustanak 1882 godine. Sarajevo, 1958. 36—47. l. — Az agrárkérdésre vonatkozó rendeleteket ld. Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878—1880. I—III. Wien, 1880.

járó tized és földesúrnak járó *hak* becslésénél és kiszabásánál nyílt alkalom számos visszafélére a hatóságok részéről. Ezek a parasztságot sújtó visszaélések jelentős szerepet játszottak az 1882. évi nagy hercegovinai felkelés kirobbantásában is.

Az *önkéntes megváltás* a hitelhiány miatt igen lassan haladt. A kmeteknek még a tized kifizetésére sem igen volt pénzük — hiszen piacra alig termeltek —, nem hogy a jelentős összeget kívánó megváltásra. Az 1895-ben 8 millió korona alaptőkével felállított Bosznia-Hercegovinai Országos Bank a megváltási összeg fele értékéig nyújtott hitelt (12%-os kamatra) a kmeteknek, az ősszeik másik felét uszoraikölesön vagy ingóságaik, állataik, illetve megváltott földjeik egy részének eladásával voltak kénytelenek előteremteni. A kmetek túlnyomó része tehát erősen eladósodva indult neki a szabadparaszti életnek. 1879 és 1911 között 32 681 kmet-telket váltottak meg 29 millió koronáért.⁴¹ 1909-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank által alapított Bosznia-Hercegovinai Agrár és Kereskedelmi Bank kapott szabadalmat a megváltások finanszírozására, ez a túlságosan nagy monopolisztikus haszonra törekvő vállalkozás azonban nem járt sikerrel.⁴²

A megváltások üteme alig tudott lépést tartani a lakosság szaporodásával, amely a zadrugák osztódását, s így újabb és újabb kmet-családok létrejöttét eredményezte. A kmet-családok száma 1895-től 1910-ig nem csökkent, csökkent azonban a kmeteknek az egész lakossághoz viszonyított arányszáma: az 1895. évi 43,3 %-ról 1910-ig 31,4 %-ra.⁴³

1910-ben országszerte mozgalom indult a kmetek körében a *hak* megtagadására. Ez a mozgalom különösen erős volt a Száva síkságának termékeny vidékén, ahol a parasztság már megindult az árutermelés útján, s a túlnépesegett, elsősorban szántóföldi termeléssel foglalkozó kmet-zadrugák számára súlyosabb terhet jelentettek a földesúri szolgáltatások, mint a hegyvidék félnomád állattenyésztőinek.

Ilyen körülmények között az újonnan szervezett bosnyák tartománygyűlés a kmet-megváltás rendezését tartotta egyik legsürgősebb feladatának. Több javaslatot nyújtottak be: a szerbek és horvátok képviselői a kötelező állami megváltást kívánták. A mohamedán földesurak egy része földleadással akarta megoldani a kérdést: a kmet földjének harmada vagy fele fejében felszabadulna a szolgáltatások terhe alól, a leadott földeken pedig a földesurak saját kezelésű gazdaságai alakulnának ki. Végül is a kormányzat által javasolt *fakultatív megváltást* fogadták el: a megváltási összeget a kmet és a földesúr szabad egyezkedéssel állapítják meg, s azt az országos kormány teljes egészében

⁴¹ 1895-ig az 1878-ban volt kmet-családok 15,5%-a, 1895 és 1910 között az 1895-ben összcírt kmet-családok 12%-a váltotta meg magát. 1910-ben egy megváltott kmet-telek átlagos területe 9,8 ha volt, 1 hektár megváltási átlagára 129 korona. Ld. *K. Grünberg*: i. m. 67. l.; *F. Schmid*: i. m. 324—329. l.; Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1906. 48—49. l.; 1911. 12—14. l.; 1913. 48—50. l.

⁴² *K. Grünberg*: i. m. 68—75. l.

⁴³ A kmetek és rész-kmetek száma:

	Kmet-családok száma	Az összes családok %-ában	Fő	Az összlakosság %-ában	Az agrárlakosság %-ában
1895	111 625	50,38	776 362	49,5	55,9
1910	111 093	39,24	761 756	40,1	45,6

hitelezi harminc- vagy ötvenéves, 4,5%-os amortizációs kölesön formájában.

Az új törvény lényegesen meggyorsította a megváltások ütemét, de a világháború miatt alapjában nem tudta megváltoztatni a boszniai agrárviszonyokat. Az állami hitellel történő fakultatív megváltás életbelépésétől 1915 végéig összesen 13 371 megváltás történt, s ezek során 23,82 millió koronáért 120 600 ha kmet-telket és 10 150 ha begluc-bérletet váltottak meg.⁴⁴

A természetes szaporodás és a szabad parasztság egy részének vissza-süllyedése kmet-sorba ellensúlyozta a megváltási folyamatot: 1895-ben és 1910-ben egyaránt 111 000 kmet-családot számoltak össze, és az első világháború után végrehajtott jugoszláv agrárreform is 113 000 kmet-családot szabadított fel a földesúri kötelek alól. Az osztrák—magyar kormányzat agrárpolitikája tehát a fakultatív megváltással nem tudta megoldani a boszniai agrárkérdést, s nem számolta fel a feudális viszonyokat.⁴⁵

A kmet-rendszer nagymértékben gátolta a mezőgazdaság tőkés fejlődését. A kmet a tizedet és a *hakot* a bruttó termésből fizette, tehát nem állott érdekében nagyobb befektetést tenni, mert annak hasznát túlnyomórészt az állam és a földesúr fölözte le. Kedvezett azonban ez a rendszer a félnomád extenzív állattenyésztésnek, mert az állatok és állati termékek után nem kellett tizedet és *hakot* fizetni. A földek nagy részét ugaron hagyták (még 1913-ban is ugaron volt a szántók 51,8%-a) és állatokat legeltettek rajtuk.⁴⁶ A rendkívül kezdetleges agrotechnikával és felszereléssel dolgozó parasztság fő jövedelmi forrását az állattenyésztés jelentette. Az intenzív, istállózó állattenyésztés kifejlődését azonban meggátolta az a körülmény, hogy a földesurak nem engedélyezték a helyi szokásoktól eltérő új kultúrák bevezetését, így a takarmánynövények termesztését sem, mert az azokból fizetett hagnak nem vették hasznát.

4. A mezőgazdasági termelés tőkés fejlődésének útjai és eredményei a délszláv területeken

Délmagyarország és Horvátország

Az eddig elmondottakból — elsősorban az előzőekben részletesen tárgyalt feudális viszonyokból és maradványokból — nyilvánvaló, hogy a Monarchia délszláv tartományai nem járhatták a tőkés agrárfejlődés azonos útjait.

Dél-Magyarország és Horvátország agrárfejlődése kétségtelenül a *porosz úton* haladt — bár számos helyi módosulással. E területek mezőgazdaságának tőkés fejlődését a *nagybirtokrendszer* és hozzá kapcsolódó egyéb feudális marad-

⁴⁴ Az 1911-es agrártörvényről, előzményeiről és végrehajtásáról ld. K. Grünberg: i. m. 76—81. l.; F. Schmid: i. m. 329—348. l.; Georg Grassl: Zwei Jahre der fakultativen Kmetenablösung in B. H. Wien, 1914. — Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1911. 12—13. l.; 1913. 48—50. l.; 1914—1916. 24—27., 222—223. l.

⁴⁵ A megváltások végső mérlege: 1879—1915 között 46 000 kmet-család váltotta meg magát 53 millió koronáért. Az 1898 és 1915 között megváltott 24 600 kmet-telek összes területe 240 000 ha volt, a 38 millió K. megváltási összegből 29,4 milliót hitelezett az állam. 1912-ben 104 000 kmet-telket tartottak nyilván 877 000 ha területtel. Az agrárlakosság 45%-át kitevő kmetek tehát Bosznia egész területének 15, termőterületének 37%-át művelték, s a 760 000 kmet munkájának járadékából élt 10 000 földesúri család 50 000 tagja. (M. Ivšić: i. m. 235—243. l.; O. v. Frangeš: i. m. 203. l.)

⁴⁶ M. Ivšić: i. m. 261—262. l.

ványok határozták meg, s a tőkés fejlődés útján is a nagybirtok haladt az élen. Kis mértékben megvoltak a szabad paraszti fejlődés bizonyos elemei is, sokkal inkább mint pl. általában Magyarországon, de ezek nem folytak be meghatározóan a fejlődés útjára. A nagybirtok kiszélesedő tőkés termelése mögött a parasztság árutermelése és a falusi burzsoázia — egyébként más területekhez viszonyítva bármily jelentős is volt — csak másodrendű szerepet játszott.

A déli területek — a Határőrvidék, Bosznia és Dalmácia — történeti múltja a tőkés fejlődés másik útjának kedvezett, annak, amelyikben a szabad kisparaszti gazdaságok járnak az élen. Ennek a *szabadparaszti fejlődésnek* ténylegesen csak a lehetőségei voltak meg, a még fennálló feudális agrárrendszer miatt azonban ezek a lehetőségek nem — vagy legalább is igen nehezen — realizálódhattak.

A legkedvezőbb helyzetben volt ebben a tekintetben a *határőrvidék*, ahol a parasztság a katonai rendszer kötöttségeitől megszabadulva, már az 1870-es években megindulhatott a szabad tőkés fejlődés útján. Ezt bizonyos mértékig akadályozta az a körülmény, hogy a határőrvidék egy olyan állam gazdasági és politikai egységébe illeszkedett, ahol a politikai és gazdasági vezetés a nagybirtokos-osztály kezében volt. A határőrvidék a polgárosítás után is bizonyos fokig az elhanyagolt peremterület szerepére volt kárhóztatva, s ezért a kapitalizmus behatolása a mezőgazdaságba igen lassan és nehézkesen haladt.

Dél-Magyarország, s bizonyos fokig *Szlavónia* keleti része (Szerém és Verőce) korán és gyors ütemben megindult a tőkés fejlődés útján. Már a feudális viszonyok között is világpiaci méretekben számottevő árutermelés bontakozott ki, amelyet különböző speciális körülmények segítettek elő: a talaj termékenysége, a rajta termett gabona kiváló minősége, a megfelelő közlekedési hálózat révén jó összeköttetés a piacokkal — tehát elsősorban az első számú különbözeti földjáradék megléte, amely azután lehetővé tette a második számú különbözeti földjáradék gyors emelkedését is, a különböző beruházások révén. A feudális viszonyok felszámolása után kezdetben a dél-magyarországi nagy- és középbirtok is átmeneti nehézségekkel küzdött, de ezeket viszonylag hamar leküzdötte és a termelés félf feudális módszereiről (ledolgozás, részes művelés, feles bérlet stb.) hamar áttért a tisztán, vagy legalább is döntő mértékben tőkés módszerekre (bérmunka, gépesítés, bérlet, telepítés, parcellázás). A termelés növelésében kezdetben — a világpiaci gabonakonjunktúra idején — inkább az extenzív terjeszkedés játszott döntő szerepet, később — a nyolevanas években kibontakozó gabonaválság hatására — az intenzívebb formák (gépesítés, bérlet, parcellázás, a gabona mellett új, intenzívebb kultúrák, tejgazdaság stb.) kerültek előtérbe.⁴⁷

Nehezebben ment a nagybirtok tőkés fejlődése Kelet-Szlavóniában, bár a fejlődés egészét tekintve a gabona-termelő szlavón nagybirtok a dél-magyarországihoz jóval közelebb állt, mint a főleg erdőgazdaságon alapuló nyugat-

⁴⁷ Dél-Magyarország tőkés agrárfejlődéséről l. *Sándor Pál*: A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. Bpest, 1958; *Jankó János*: Tanulmány a torontálmezei birtokviszonyokról. A M. Társadalomtud. Egyesület birtokpolitikai tanácskozmánya. Bpest, 1911; — *Jeszenszky Ignác*: Torontál vármegye gazdasági monográfiája. Bpest, 1904; *Marton Andor*: Torontál vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszere. Bpest, 1907; *Arpad Lebl*: Ogradivanje poseda u Vojvodini. Naučni Zbornik Matice Srpske I. 1950. 48—71. l.

horvátországihoz. A munkaerő, hitel és közlekedés problémája a szlavón nagybirtok számára sokkal nehezebben oldódott meg, mint a Bácskában és a Bánátban. Szlavóniában tehát sokkal nagyobb szerepük volt a félféudális termelési formáknak: ledolgozás, részes művelés, felesbérlet stb. A legnagyobb szerepet azonban a szlavóniai nagybirtokon a ledolgozással és felesbérlettel összekapcsolott telepítés játszotta: így kerültek a magyar, szlovák és cseh telepesek tízezrei Szlavóniába. A telepítés magyarányú extenzív terjeszkedéssel, a legelők és erdők szántóvá való átalakításával járt együtt.⁴⁸

A nagybirtok földhitelére Horvátországban sokáig megoldatlan probléma maradt. Kezdetben egyedül az Osztrák–Magyar Bank zágrábi fiókja nyújtott jelzáloghitelt, majd 1867 után kezdett kiépülni a takarékpénztárak hálózata. A földhitel kérdését azonban csak az 1892-ben alapított Horvát-szlovén Orsz. Jelzálogbank oldotta meg. Ettől kezdve indult meg nagy ütemben a jelzáloghitelek összegének emelkedése. A nagybirtok 1890-ben meginduló intenzívebb kapitalizálódását mutatja a 100 000 koronán felüli jelzálogkölcsonök emelkedése az 1894 évi 19-ről 70-re (1905-ben).

14. táblázat

A horvátországi pénzügyintézetek jelzálogállománya				
1878	1890	1900	1910	1913
7,7	15,5	58,8	115	153
m i l l i ó k o r o n a				

(A fenti összegeknek azonban csak mintegy 60–70%-a volt földbirtokra adott kölcsön.)

A horvátországi nagybirtok tőkés fejlődésének a dél-magyarországihoz képest elmaradott voltát bizonyítja a földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsonök állományának összehasonlítása: a jóval kisebb területű Bácskára és Bánatra kb. hatszor-hétszer annyi kölcsön jutott, mint egész Horvátországra:

15. táblázat

A földbirtokra betáblázott jelzálogkölcsonök összege

	1900	1910
	(millió koronában)	
Dél-Magyarország	214,8	412,7
Horvátország	35	78,8

Dél-Magyarországra esett Magyarország összes jelzálogkölcsonöineinek csaknem 20%-a. Horvátországban Szerém és Verőce megyében volt betáblázva a kölcsönök túlnyomó része.⁴⁹

A tőkefelhalmozásnak speciális lehetőségét jelentette a horvátországi nagybirtok számára az *erdőgazdaság*. Az 1850-es évektől az európai piacon rendkívül nagy kereslet nyilvánult meg a szlavóniai fa iránt. A faárak a hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évekig megtízszereződtek, s Horvátország jelentős faáru-exportot bonyolított le Francia-, Olasz- és Németországba és Angliába (vasúti talpfa, hordó, hordódonga). A horvát fakivitel értéke 1895-ben 29,4 millió K, 1913-ban 31,8 millió K volt, s az exportált fa túlnyomórészt a nagybirtokosok erdeiből származott. A nagybirtokosok külföldi vállalkozóknak adták bérbe erdeiket. A bérbeadás, ill. faeladás révén felhalmozott

⁴⁸ Richard Pfeifer-Hochwalden: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Slavonien. Leipzig, 1897. — Josip Bösendorfer: Agrarni odnosi u Slavoniji. Zagreb, 1950.

⁴⁹ Statistički godišnjak I. 1905. — Statistički Atlas Kr. Hrvatske i Slavonije. 1875–1915. Zagreb, 1915. — Magyar Statisztikai Évkönyv 1901, 1911.

tőkéből részben maguk is áttértek az önálló erdőkitermelésre, fűrészeket állítottak fel, részben pedig mezőgazdasági üzemükbe fektették azokat. A horvát nagybirtok faexportjának megkönnyítését szolgálta a horvátországi vasútlálózat nagyarányú kiépítése a nyolevanes évek második felétől.⁵⁰

A horvát nagybirtok ennek ellenére messze elmaradt a tőkés fejlődés tekintetében a dél-magyarországitól. Ezt mutatja a bérleti rendszer csekélyebb kiterjedése: 1895-ben Horvátországban a 200 holdon felüli birtokok területének 11,6%-a volt bérbe adva (141 000 hold). Hasonló képet mutat a gépesítés mértékének összevetése is. Horvátországban kizárólag csak a nagybirtok használt modern gépeket: a lokomobilok 81%-a a 100 holdon felüli birtokokhoz tartozott — Dél-Magyarországon a parasztbirtok gépesítése is nagymértékű volt: itt csak a lokomobilok 48%-a működött a nagybirtokon. Ugyanakkor a területében jóval nagyobb horvát nagybirtok gépesítése lényegesen kisebb mértékű volt, mint a dél-magyarországié:

16. táblázat

A 100 holdon felüli birtokon használt gőzerejű gépek (1895)

	Horvátország	Bácska, Bánát
Lokomobil	366	826
Cséplőszekevény	296	782
Gőzeke	12	6

A bér munka alkalmazása is jóval nagyobb arányú a vajdasági mezőgazdaságban, mint Horvátországban.

17. táblázat

Az önálló birtokosok és a mezőgazdasági munkások száma 1900-ban⁵¹

	Horvátország	Bácska, Bánát
Önálló birtokos	318 000	149 000
Cseléd, napszámos	128 000	221 000
100 birtokosra jut mezőgazdasági munkás	40	149

A termelés viszonylag gyors növekedése 1880 és az első világháború között arra mutat, hogy az agrárválság végeredményben rendkívül meggyorsította a tőkés módszerek térhódítását a délszlávlakta gabonaterületek gazdálkodásában. A válság hatására, a vámkülföldi piacok fokozatos elvesztése után Magyarország a Monarchia piacának még intenzívebb meghódítására töreke-

⁵⁰ A horvát erdőgazdaságról és faiparról ld. *A. Engel*: i. m.; *M. Mayer*: i. m. 105—110. l.; *R. Pfeifer-Hochwalden*: i. m. 87—88., 95., 191—201. l.; *R. Bičanić*: i. m. 105—121. l. és *úd*: *Industrijska revolucija u Hrvatskoj i godina 1848. Historijski Zbornik 1948*, 82—83. l.; *M. Despot*: i. m. 66—67. l.; *Prva izložba 1864*. 35—36. l.; *Statistički Atlas 49; Jankó Ibler*: *Gospodarsko-šumarska jubilarna izložba hrv.-slav. gospodarskoga društva u Zagrebu g. 1891. Zagre*, 1892.

⁵¹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája (1895). *M. Stat. Közl. Új folyam XXIV, XXVII. köt.*

dett. Ebben a tekintetben Dél-Magyarország és Horvátország rendkívül kedvező helyzetben volt, mert közvetlenül szomszédságában feküdtek a Monarchiának gabonatermelés tekintetében legelmaradottabb és jelentős behozatalra szoruló területei: Bosznia, Dalmácia, a Tengerpart és az alpesi tartományok. Különösen Bosznia és Dalmácia vett fel jelentős mennyiségű magyar és horvát gabonát. Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar agrárius körök mindenáron igyekeztek meggátolni Bosznia szabad agrárfejlődését és ellenezték a feudális viszonyok felszámolását, ami kétségtelenül az ottani termelés nagyobb arányú fellendülését és a magyarországi gabona exportlehetőségeinek csökkenését vonta volna maga után. A horvát nagybirtok számára a válság átvészelését megkönnyítette az, hogy gazdálkodása nem csupán a szemtermelésen alapult, hanem fontos szerepet játszott benne az erdőgazdaság, amelynek konjunktúrája éppen a gabonaválság idején állott tetőpontján. Midőn a századforduló idején a fapiacon következett be átmeneti értékesítési válság, s az olcsóbb boszniai, galíciai, bukovínai, ill. amerikai faárúk fokozatosan kiszorították a horvát és az alpesi fatermékeket az európai piacokról, akkor a horvát nagybirtok ezt most éppen megfordítva a gabonatermelés kapitalista módszereinek elmélyítésével tudta ellensúlyozni.

A termelés fejlődésében a hatvanas és hetvenes években — a gabonakonjunktúra idején — elsősorban az extenzív terjeszkedés, a legelő- és erdőterületek feltörése játszott vezetőszerepet, különösen Horvátországban. A nyolevanas évektől azután az intenzívebb módszerek nyomultak előtérbe: a belterjesebb művelési módok (vetésforgó, trágyázás, gépesítés) és a már meglévő terület termelési struktúrájának átalakítása. Ez Dél-Magyarországon az egyoldalú búzatermeléssel szemben más növények termesztésének és a takarmánytermelésnek, s ezzel kapcsolatban az istállózó, tejgazdasággal egybekötött állattenyésztésnek a térhódításában mutatkozott. Horvátországban, ahol a gabonafélék közül elsősorban a rozs, árpa és egyéb másodrendű kenyérmagvak játszottak szerepet, a nyolevanas évektől nagyban megnövekedett a búza vetésterülete, különösen az addig csak árpát és kukoricát termesztő nyugati megyékben.

Horvátországban a szántóföldek és kertek területe 1872-től 1913-ig 2 245 000 holdról 2 619 000 holdra nőtt, tehát 14,7%-al emelkedett. A szántó és kert 1872-ben az összterület 30,1; 1913-ban 37,5%-át foglalta el. Az intenzív művelésmód térhódítását mutatja az ugar csökkenése az 1886. évi 22,7%-ról (465 000 hold) az 1913. évi 6,7%-ra (182 000 hold). A szántóterület növekedése elsősorban a gabonatermelés növekedését jelentette: 1886 és 1905 között a gabona vetésterülete 252 000 holddal (16,3%) nőtt.

18. táblázat

A legfontosabb termények vetésterülete

Horvátország

	B ú z a		K u k o r i c a		B u r g o n y a	
	1000 h	szántóterület %-a	1000 h	%	1000 h	%
1886	281	11,9	542	23	72	3
1913	583	22,3	739	28,2	136	5,2
Növekedés	+ 107%		+ 36%		+ 78%	

Bácska, Bánát

	Búza 1000 h.	Kukorica 1000 h.	Burgonya 1000 h.
1881	636	347	13
1909	810	670	27
Növekedés	+ 27,4%	+ 93%	+ 107%

(Ugyanezen idő alatt a rozs vetésterülete 4, az árpáé 32, a zabé 3%-kal csökkent.)

Horvátországban a búzatermelés megnövekedésében a századforduló körül már jelentős szerepet játszottak az árutermelő paraszti gazdaságok is. A nagybirtok területein, mint pl. Verőcében és Szerémben 1890 és 1914 között a búza vetésterülete 59, illetve 74%-kal nőtt, Belovár Körörsben — amely egykor nagyrészt határőrvidék lévén a parasztgazdaságok területe volt — ugyanezen idő alatt 206%-kal. A vetésterület kibővülésével együtt járt a terméseredmények növekedése, de az a körülmény, hogy ez sokszorosan nagyobbarányú volt, mint az előbbi, mutatja a termelés színvonalának, a mezőgazdaság termelékenységének emelkedését.⁵²

19. táblázat

Évi átlagtermés Horvátországban 1000 q-ban

	Búza	Rozs	Árpa	Zab	Kukorica	Burgonya
1881—85	1462	1459	590	762	2872	1401
1911—13	3745	834	549	767	6534	5372
Növekedés, csökkenés	+198%	— 31%	— 7%	+ 1%	+157%	+ 310%

(Horvátország lakossága 1880 és 1910 között 38,6%-kal nőtt.)

20. táblázat

Az egy hektárra eső termésátlagok emelkedése Horvátországban (métermázsában)

	Búza	Kukorica	Burgonya
1896—1900	11,4	11,6	56,7
1911—1913	11,6	15,4	75,7

⁵² Horvátország mezőgazdasági termelésének fejlődéséről *R. Pfeifer-Hochwulden* és *Frejdzon* már idézett művein kívül ld. *Frangés Simon: A mezőgazdasági viszonyok Horvát-Szlavónországokban. Nemzetgazdasági Szemle, 1890; Milan Mayer: Die Landwirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien. Leipzig, 1908; Vladimír Šteiner: Die Volkswirtschaft der Königreiche Kroatien und Slavonien vom Standpunkte der Landwirtschaft. Zagreb, 1917.* — A statisztikai adatok forrásai: *Petar Matković: Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih. Zagreb, 1873; M. Zoričić: Statističke Skizze der Königreiche Kr. u. Sl. Agram, 1885; Statistički godišnjak I. 1905; Statistički Atlas Kraljevina Hrvatska i Slavonije. 1875—1915. Zagreb, 1915; Izvještaj trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. 1901—1910; Horvát- és Szlavónországok a Magyarországgal szembeni fennállásának megünneplésére rendezett kiállításon. Zagreb, 1896.*

21. táblázat

A mezőgazdasági termelés összértékének növekedése Horvátországban
(millió koronában)

	Gabona	Búza	Kukorica
1896—1900	109	36	40
1911—1914	232	83	113
	+ 113%	+ 131%	+ 183%

A szántóföldi termelés növekedésében kétségtelenül jelentős szerepe volt — különösen a kilencvenes évektől kezdve — a parasztgazdaságoknak, amelyeknek árutermelése egyre inkább bővült. A paraszti árutermelés jelentőségét azonban a legpontosabban az állattenyésztésen tudjuk lemérni. A horvát parasztság fő termelési ága ugyanis az állattenyésztés maradt még a világháború előtti évtizedekben is.

A segragatiók, illetve a határőrvidék polgárosítása során bekövetkezett legelő- és erdőhasználati korlátozások komoly csapást jelentettek a parasztság extenzív állattartására. Az állatállomány átmenetileg csökkent, s a korlátozások hatását az állattenyésztés egyes ágai nem is tudták kiheverni (pl. a Dél-nyugat-Horvátországban oly jelentős kecsketartásban). A század végén azonban általában regenerálódott a horvát állattenyésztés, mégpedig a korábbinál magasabb szinten. Az intenzívebb formákra való áttérést mutatja a takarmánynövények vetésterületének 126%-os kiterjedése 1886 és 1905 között. 1895 és 1911 között a lóállomány 12,4, a szarvasmarhaállomány 24,9, a sertésállomány 31,8, a juhállomány pedig 42,7%-kal emelkedett. Horvátország a Monarchia egyik legjelentékenyebb állattenyésztő és állat-exportáló területe volt. Az állatkivitel rendkívül gyorsütemű fejlődését mutatják a következő adatok:

22. táblázat

Az exportált állatok száma (1000 db)

	Szarvasmarha	Ló	Sertés
1900	88	12	90
1905	154	10	211
1913	178	26	232

23. táblázat

Az állatkivitel értéke millió koronában

	Összesen	Szarvasmarha	Sertés
1896	13,5	6,7	?
1905	63,1	41,5	16,1
1912	75	45	19,4 ⁵³

⁵³ Az állattenyésztésről és az állatkivitelről ld.: Statistički Atlas 40., 46., 47.: Statistički godišnjak. I. 1905.; M. Zoričić: i. m. 34—38. l.; V. Šteiner: i. m. 82—93. l.

A jelentős mértékben emelkedő horvát állatexport alapját szinte kizárólag a kis- és középparaszti gazdaságok bővülő árutermelése szolgáltatta, amint ezt az alábbi táblázat bizonyítja:

24. táblázat

Az állatállomány megoszlása a gazdaságok nagyságkategóriái szerint 1895-ben⁵⁴

	Az egyes birtokkategóriákra esett az állatállomány %-ában			
	szarvasmarha		sertés	
	Horvátország	Magyarország	Horvátország	Magyarország
5 holdon alul	17,8	17,5	14,5	24
5—20 hold	55,7	38	46,3	31,3
20—50 „	17,8	16,6	26,3	15,2
50—100 „	3	4,8	6	4,7
100 holdon felül	5,6	23,1	5,6	24,8

A kis- és középparaszti gazdaságok állattenyésztése a volt határőrvidék területén fejlődött a legnagyobb mértékben, tehát ott, ahol a szabad paraszti fejlődés adottságai leginkább megvoltak. A szinte kizárólag parasztgazdaságokkal rendelkező Belovár-Kőrös megyében 1000 lakosra 638 szarvasmarha jutott (ugyanakkor a horvát országos átlag 432, a magyarországi 338), s 1909 és 1913 közötti exportja az egész marhaállomány 25%-át tette ki. Évi állatkivitelének összértéke ugyanebben az időszakban 18,1 millió koronára rúgott (ebből szarvasmarha 11,7 millió K). Belovár-Kőrösben a marhaállomány 83,1%-a 20 holdon aluli kis- és középparaszti gazdaságok tulajdonában volt.

Az állattenyésztés, mint a paraszti áruterelés főformája a délszláv területeken, átvezet bennünket a szabad paraszti út jellegzetes területére: a volt katonai határőrvidékre. Az állattenyésztés — s speciálisan a húzállat-exportra való termelés — az állattenyésztésnek az az ága, amelyben a parasztgazdaságok még elmaradott gazdasági viszonyok között is jelentős méretű áruterelést fejleszthetnek ki. A határőrvidéknek még a megosztás után is jelentős közös legelő- és erdőterületei és a túlnyomórészt még a század végén is fennálló házközösségek gazdálkodási formája kedveztek nagyarányú marha- és sertésenyésztésnek.

A határőrvidéki parasztság gazdálkodása egyébként a múlt század végén még igen kezdetleges színvonalon állt, amint azt Vrbanic kutatásai kimutatták.⁵⁵ A kapitalizmusnak a határőrvidék parasztgazdaságába való behatolása még igen kezdeti stádiumban volt, ami érthető is, hiszen ennek lehetőségei csak igen későn, 1871 és 1881 közt végrehajtott polgárosítás után nyíltak meg. Ha a határőrvidék agrártermelésének adatait összevetjük a Horvátország egészének fejlődését jellemző fent idézett számokkal, akkor valóban jelentős elmaradást tapasztalhatunk. 1816 és 1895 között a határőrvidék szántóterülete 15%-kal nőtt csak, szemben a rét és legelőterülete 31%-os kibővülésével. Ugyanezen időszakban a gabonatermelés 154%-kal emelkedett, s főleg a búzatermelés nőtt nagy mértékben (436%) a rozssal, árpával és kétszeressel szemben. Az állattenyésztés szempontjából fontos takarmánytermelés 193%-kal emelkedett.

⁵⁴ M. Stat. Közl. Új folyam XXIV., XXVII. köt.

⁵⁵ F. Vrbanic: i. m. 65—128. l.

25. táblázat

Az egy főre eső gabonamennyiség (hektoliterben)

	Gabona	Búza	Rozs	Árpa	Kétszeres	Zab	Kukorica
1806—1818	3,62	0,32	0,28	0,39	0,62	0,48	1,06
1888—1895	5,16	0,96	0,37	0,39	0,42	0,56	2,09

Az állatállomány növekedése általában elmaradt a lakosság szaporodása mögött, ami 1801 és 1895 között 78,25 %-ot tett ki:

26. táblázat

A határörvidéki állatállomány növekedése 1801 és 1895 között

	Szarvasmarha	Ló	Sertés	Juh	Kecske
%	+ 64,9	+ 125,5	+ 20,1	+ 20,1	— 80,1
1000 lakosra jutott db					
1901	494	129	568	585	104
1895	458	163	382	396	11

Dél-Magyarországon és Horvátországban tehát a mezőgazdaság tőkés fejlődésének három típusa élt egymás mellett, egymással összefonódva:

1. Dél-Magyarországon és Szlavóniában — a volt határörvidéki sáv kivételével — a nagybirtok uralkodó szerepe következtében a porosz-utas agrárfejlődés jellegzetes típusa alakult ki, ennek következtében a tőkés termelés itt bontakozott ki a legnagyobb mértékben. Ebben a tekintetben a Bácska és a Bánát szinte kizárólag gabonatermelő nagybirtokai jóval előtte jártak a szlavóniai latifundiumoknak, amelyek a gépesítés és a bér munka alkalmazását tekintve egyaránt elmaradtak keleti szomszédaiktól. A szlavóniai és különösen a nyugat-horvátországi nagybirtokok tőkés fejlődésében viszont — a dél-magyarországitól eltérően — jelentős szerepet játszott az erdőgazdaság.

2. A porosz-utas fejlődés területein a nagybirtokok közé ékelődött parasztgazdaságok tőkés fejlődése és felbomlása is viszonylag gyors ütemben haladt, mivel a tőkés termelés magas fokát képviselő nagybirtok magával rántotta a fejlődés útján a parasztság vékony felső rétegét is. Ezekben a vidékeken tehát egyrészt jelentős paraszti árutermelés bontakozott ki, tőkés módszerekkel (bér munkával és gépekkel) — a kulákbirtokokon és bérleteken; másrészt nagy arányokban folyt a szegényparasztság kisajátítása, ennek következtében az agrárproletariátus kialakulása. Dél-Magyarországon és Szlavóniában a nagybirtok és a parasztgazdaságok tőkés fejlődésének legfőbb előrelendítője a gabonakonjunktúra, majd a századvégi gabonaválság volt.

3. A nagybirtoktól mentes területeken, elsősorban a volt határörvidéken a parasztgazdaságok fejlődését — főleg a szántóföldi termesztés területén — erősen korlátozták a kezdetleges agrotechnikai módszerek és felszerelés, a

tőkés fejlődés általános elmaradottsága és a belső piac fejletlensége, valamint a naturgazdálkodás viszonyait őrző zadrugák fennállása. Jelentősebb gabonaárutermelés csak a legkorábban polgárosított, a polgári területek közé ékelődött s megfelelő vasúti összeköttetésekkel rendelkező Belovár-Körös megye területén bontakozott ki. A paraszti árutermelés igazi területe azonban itt is az állattenyésztés volt, amely a XIX. század végétől nagy mértékben fennült és számottevő exportbevételt jelentett, de mindvégig megmaradt a külterjes húsállattenyésztés vonalán.

Dalmácia és Bosznia

A boszniai és dalmáciai feudális agrárrendszer — amint az előzőekben láttuk — a közép- és kelet-európaiktól eltérően olyan jellegű volt, hogy a feudális viszonyok felszámolása után megnyílhattak volna a szabad paraszti fejlődés útjai, mert nem volt öngazdálkodó nagybirtok vagy legalábbis nem olyan mértékben, hogy a tőkés fejlődés útját döntően megszabhatta volna. A boszniai földesurakban megvolt ugyan az óhaj a „junker”-típusú nagybirtokossá váló átalakulásra, s ezt juttatták kifejezésre, midőn a kmet-viszonyoknak földleadás útján (a kmettelkek felének vagy harmadának lehasításával) való felszámolása mellett foglaltak állást.⁵⁶ Az osztrák—magyar kormány ezt nem fogadta el, de a kötelező állami megváltást sem, mert a porosztutas nagybirtok érdekeit képviselő államapparátus nyilvánvalóan nem kívánta megnyitni a szabadparaszti fejlődés útját, különösen nem egy önkormányzatra, sőt nemzeti önállóságra törekvő területen.

Ennek ellenére nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy Boszniában és különösen Dalmáciában a feudális agrárviszonyok nem voltak kizárólagosak, s jelentős szerepet játszott a szabad parasztság is. Sőt Dalmáciában, ahol a gazdaságok 57,5%-a mentes volt a kolonusi viszonytól, tulajdonképpen csak szabad parasztságról beszélhetünk, amelynek egy része bizonyos mértékig feudális jellegű viszonyban állott a nagy földtulajdonosokkal. Az előző fejezetekben felhozott adatokból láttuk, hogy a feudális agrárviszonyok az önkéntes megváltás következtében Boszniában is visszahúzódóban voltak, a szabad parasztság egyre nagyobb teret foglalt el. 1880-tól 1910-ig a szabad parasztagazdaságok számaránya 40,0%-ról 48,3%-ra emelkedett s ehhez járultak még a gazdaságok 11,1%-ával a részben kmet szabad paraszti gazdaságok. Az egész országot jellemző feudális viszonyok következtében azonban ez a szabad parasztság nem tudott megindulni a tőkés fejlődés útján, hanem rendkívül korlátozott árutermeléssel megrekedt a naturálgazdálkodás fokán. Nagyjából ez volt a helyzet Dalmáciában is, azzal a különbséggel, hogy ott a parasztság tőkés fejlődésének elemei a speciális adottságok (szőlő- és olajkultúra) következtében inkább adva voltak és az árutermelés jobban kibontakozott. Boszniában, Dalmáciában, éppen úgy mint a határőrvidéken korlátozta a parasztság tőkés fejlődését az a körülmény, hogy a földterület jelentős része községek vagy közbirtokosságok tulajdonában álló osztatlan közös birtok volt. A közös legelők és erdők felosztása előmozdította volna a paraszti árutermelés kibontakozását, a felosztás azonban nem történt meg. A közös földek használatának fennálló feudális jellegű formája pedig nem tette lehetővé az extenzív naturálgazdálkodás szintjén való felülemelkedést.

⁵⁶ G. Grassl: i. m. 16. l.; O. v. Franješ: i. m. 146—147. l.

Dalmáciában és Boszniában (és a határőrvidéken) tehát megvoltak a tőkés agrárfejlődés szabad paraszti útjának lehetőségei, ezek azonban *végső fokon* a Monarchiának a poroszutas nagybirtok uralkodó szerepét biztosító gazdasági és politikai rendszerében elfoglalt helyzetük miatt nem, vagy csak kis mértékben és nagy nehézségek közt realizálódhattak.

Ezekben a területeken a parasztság olyan termelési ágakban alakíthatott ki jelentősebb árutermelést, amelyek mentesek voltak a feudális szolgáltatások alól — mint Boszniában az állattenyésztés; vagy rendkívül intenzív jellegűnél fogva a rájuk fordított munka termelékenysége oly magas volt, hogy még a feudális járadék megléte mellett is kifizetődött, lehetséges volt a termelés kibővülése — mint Boszniában a dohánytermesztés, Dalmáciában pedig a szőlő- és olajkultúra.

A dalmáciai parasztság számára a szőlő és az olajfa nyújtotta az árutermelés legfőbb lehetőségét. A szőlő rendkívül nagy jelentőségét mutatja az, hogy 137 000 ha szántó mellett a szőlőterület 89 000 hektárt tett ki, a művelés alatt álló terület 32% -át. A szőlők nagy része a városokban élő olasz földbirtokosok tulajdonában volt, s a parasztok kolonátus formájában művelték azokat. A dalmáciai szőlőművelés nagymértékben fellendült az 1870-es és 1880-as években, midőn Francia- és Olaszországban a filoxera már tönkretette a szőlőket. Dalmácia ezekben az években évente 6—700 000 hl bort exportált. Az 1880-as évek második felében azonban a filoxera Dalmáciát is elérte, néhány év alatt a szőlők 80%-át elpusztította, s az exportnak egyszerre véget vetett. A XX. század elejére nagyrészt megtörtént ugyan a dalmáciai szőlők felújítása, de a dalmát bor korábbi világpiacon szerepét többé már nem tudta visszaszerezni. A konjunktúra éveiben a szőlőművelés — a feudális járadék ellenére is — komoly jövedelmet jelentett elsősorban a dalmáciai gazdagparasztságnak, amely a földbirtokosok szőlőt bérbevette. A szőlőművelés még a kisútermelés fokán is megkívánja a bérmunka alkalmazását, s erre az egyik oldalon az export révén befolyt pénzüsszegek, másrészt a kisterjedelmű és rosszminőségű karsztos földjéből megélni nem tudó szegényparasztság nagy száma meg is adta a lehetőséget. 1902-ben a kolonus-gazdaságoknak több mint egyharmada alkalmazott bérmunkát.

A század végén, elsősorban a szőlők felújításával kapcsolatban, szükségessé vált megfelelő földhitelforrások nyitása. Ez a zárai Földhitelintézet megalapításával 1898-ban meg is történt. Az intézet jelzálogállománya 1910-ben 12,8 millió K volt. A parasztság hitelszükségletét a múlt század végétől nagy ütemben kiépülő szövetkezeti hálózat volt hivatva fedezni.

A szőlő mellett jelentős exportcikk volt az olaj, amelyet az 50 000 hektárnyi területen telepített 4,4 millió olajfa szolgáltatott. Az olajtermelés szintén túlnyomóan a kolonátus keretei közt folyt. A tengerparti dalmát városok viszonylag nagyszámú lakossága, s a növekvő idegenforgalom képezte piacát a parasztgazdaságok jelentős zöldségtermelésének.⁵⁷

Bosznia parasztsága az okkupáció első két évtizedében szinte teljes egészében megmaradt a török idők kezdetleges naturálgazdálkodásának szintjén. Csak 1890 után indult meg némi fejlődés, amint azt a földhitel alakulása mutatja. Rendszeres földhitelellátásról Boszniában csak 1895 — az Országos Bank — felállítása óta beszélhetünk. Az Országos Bank jelzálogállománya 1910-ben elérte a 22,3 milliót. 1900 után fejlődött ki nagyobb mértékben az általában nemzetiségi alapon szervezett bankok, takarékpénztárak és hitelszövetkezetek hálózata. (1914: 54 bank és takarékpénztár, 188 parasztszövetkezet.) A jelzálogteherállomány 1893-ban 18,7 millió, 1905-ben 77,4 millió, 1911-ben 150,5 millió koronát tett ki. Az 1910-ben betáblázott 25,4 millió

⁵⁷ Stanko Ožanić: Poljopriveda. Dalmacija. Spomen-knjiga. Split, 1923. 115—154. l.; M. Ivšić: i. m. 279—285. l.; Österreichische Statistik LXXXIII.

korona jelzálogteherből 12,5 millió esett a szabad parasztokra, 2,4 millió a kmetekre.⁵⁸

Ila a kmet meg is tudta váltani magát, a megváltás után csökkent gazdaságának színvonala. A megváltáshoz szükséges pénz előteremtése érdekében ugyanis el kellett adnia állatállományát, felszerelését, vagy éppen földjét egy részét, s a megváltási összeg egy részét hitelező banknak is fizetnie kellett a törlesztéseket. (A törvényes kamatláb 1906-ig 12% volt!) A boszniai pénzgazdaság egyébként is eléggé fejletlen viszonyai között a kmet-függőségből szabadult parasztok 1879 és 1915 között 53 millió koronát fizettek ki a földesuraknak. Ez természetesen erősen korlátozta a szabadabbá vált parasztgazdaságok fejlődésének lehetőségét.

A szántóföldi termelésben bizonyos fokú extenzív terjeszkedés történt, de ez az okkupáció előtti rendkívüli alacsony színvonalat figyelembe véve nem sokat jelentett. 1886 és 1915 között a szántóterület 24,5%-kal, a gabona vetésterület 29,4%-kal nőtt, részben a legelők és erdők, részben a szántóterületnek mintegy felét kitevő ugar rovására. A boszniai agrárfejlődés korlátozott voltát mutatja a horvátországgal való összehasonlítás.

27. táblázat

A főbb termények termésének növekedése az 1880-as évek közepe és az első világháború között (százalékban)⁵⁹

	Búza	Kukorica	Burgonya
Bosznia	105	107	660
Horvátország ...	198	157	310

Boszniának minden természeti adottsága megvolt arra, hogy ellássa magát gabonával, mégis általában saját évi termését meghaladó gabonabehozatalra szorult Magyarországból.

Jelentős exporttermelés alakult ki a szilva- és a dohánytermesztés területén. A szilva-export az évi időjárási viszonyoknak megfelelően végtelenül ingadozott: jó években 1–1,5 millió q-t tett ki 6–8 millió korona értékben. A dohánytermelés főleg a hercegovinai parasztság számára jelentett komoly jövedelmet. 1880-ban a kincstár 10 000 q dohányt váltott be 1,4 millió koronáért, 1905-ben 39 000 q-t 3,9 millióért.⁶⁰

A boszniai parasztgazdaság legjelentősebb ága azonban az állattenyésztés volt. A bosnyák állattenyésztés mindvégig megőrizte ősi félnomád formáját, rendkívül gyenge minőségű állatfajokkal. Mennyiségi tekintetben élenjárt az egész Monarchiában: 1000 lakosra 1910-ben 120 ló, 690 marha, 1319 juh, 733 kecske, 278 sertés jutott. 1895

⁵⁸ Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1906. 318–328. l., 1911. 136–137. l.; Bosna i Hercegovina kao privredno područje. Sarajevo, 1938. 139–140., 369–378. l.; *Somogyi Oszkár*: Das bosnische Kreditwesen. Wien, 1909. — *F. Schmid*: i. m. 620–629. l.

⁵⁹ Bosznia mezőgazdaságáról l. Die Landwirtschaft in Bosnien und der Herzegovina. Sarajevo, 1899; *O. v. Frankeš*: Die landwirtschaftlichen Verhältnisse in Bosnien-Herzegovina und ihre Wechselseitigkeit zu Handel und Industrie der Monarchie. Wien, 1913; *Popović J.*: Poljoprivredna proizvodnja. B. i H. kao privredno područje. 16–34. l.; *Królopp Alfréd*: Bosznia-Hercegovina mezőgazdasági viszonyai. Bpest, 1904. *F. Schmid*: i. m. 411–423. l.

⁶⁰ Bosznia és Hercegovina közigazgatása. 1906. 225–227., 375–383. l.; Die Landwirtschaft in B. H. 215–218. l.; *Serij Bubić*: Voćarstvo u Bosni i Hercegovini. B. i. H. kao privr. podr. 35–38. l.

és 1910 között azonban ebben a tekintetben is jelentős esökkenés tapasztalható: a lóállomány 3,6, a szarvasmarha 7,6, a juh 3,7, a sertés 20,4%-kal fogyott.⁶¹

Az állatexport képezte a boszniai mezőgazdaság legjelentősebb jövedelmi forrását. Az 1900-as években évente 250—300 000 állatot (szarvasmarha, juh, sertés) exportáltak, 1906-ban 21,4, 1910-ben 28,2 millió K értékben, s ehhez járult még a 6,8, ill. 5,5 millió K értékben kivitt állati termék.⁶²

Szlovénia

Szlovéniában a mezőgazdaság fejlődési útja bizonyos átmenetet képezett a tőkés agrárfejlődés porosztípusú és szabadparaszti útja között. Szlovéniában volt nagybirtok, bár Horvátországhoz és Dél-Magyarországhoz viszonyítva kevesebb — területe azonban csaknem kizárólag erdőből és alpesi legelőkből állt, számottevő mezőgazdasági termelést nem üzött. A szlovén nagybirtok tőkés fejlődése csaknem kizárólag az erdőgazdaság területére korlátozódott. A tulajdonképpeni mezőgazdasági termelés szinte teljesen a parasztság kezében volt, s a szlovén parasztság viszonylag gyors ütemben megindult a felbomlás útján. A délszláv területeken a dél-magyarországi és a szlovéniai parasztság volt a legfejlettebb, mindkettő jelentős árutermeléssel és számottevő falusi burzsoáziával rendelkezett. A paraszti árutermelés jelentőségét és ágazatait illetően azonban lényeges eltérés volt Dél-Magyarország és Szlovénia között. Dél-Magyarországon a parasztság — bármily előrehaladott volt is felbomlása — csak alárendelt szerepet játszott a tőkés fejlődés élen járó és annak útját döntően meghatározó nagybirtok mellett. *Szlovéniában viszont a mezőgazdaság tőkés fejlődése lényegében a parasztbirtok keretében zajlott le, s ezt a nagybirtok csak bizonyos mértékig korlátozhatta, elsősorban azzal, hogy gátolta a parasztság területi terjeszkedését és az állattenyésztés számára fontos legelőterületek használatától megfosztotta. A paraszti árutermelés ágazatait illetően pedig Szlovéniában nem a szemtermelés, hanem az állattenyésztés, tejgazdaság és az erdőgazdálkodás volt a döntő. A szlovén parasztság, amelynek nagyobb része erdőbirtokkal is rendelkezett, kiterjedt erdőgazdálkodást folytatott, fűrészekkel és faexporttal. Ebben a vonatkozásban — a parasztság gazdálkodása szempontjából fontos erdőgazdaság területén — beszélhetünk csak Szlovéniában a nagybirtok vezető szerepéről.*

A mezőgazdaság egésze szempontjából a szlovén agrárfejlődést — véleményünk szerint — átmeneti típusnak kell tekintenünk a porosz-utas és a szabadparaszti fejlődés között, amelyben azonban mégis a paraszti árutermelésnek és a paraszti burzsoázia kialakulásának volt fontosabb szerepe. Szlovéniában a természeti adottságok következtében a szántóföldi termesztés nem játszhatott jelentős szerepet, s így az ottani nagybirtok — amelynek alig volt szántóterülete — nem járhatott a tőkés gabonatermelés porosz útján. A szlovén mezőgazdaságban tehát nem érvényesülhetett a gabonakonjunktúrának, majd a századvégi gabonaválságnak a tőkés fejlődést előrelendítő hatása. A következő táblázatból kiderül, hogy Szlovéniában a dél-magyarországihoz és a szlavóniaihoz hasonló tőkés mezőgazdasági termelést űző nagybirtokról nem beszélhetünk:

⁶¹ O. v. Franješ: i. m. 19—21. l.; F. Schmid: i. m. 419—423. l.; Die Landwirtschaft in B. II. 122., 245—278. l.; B. i H. kao privredno područje. 49—63., 100—103. l.

⁶² Bosznia-Hercegovina közigazgatása 1906. 253., 1913. 3. l.; Tonelli Sándor: Bosznia és Hercegovina külkereskedelmi forgalma 1906—1912. Bpest, 1914. F. Schmid: i. m. 421—422. l.

28. táblázat

A 100 hektáron felüli nagybirtok adatai (1902)

	Szám	100 ha-nál több szántóval bírt	Gőzgépet használt	Bérlet	Vegyes	Ipari üzemmellel kapcsolatos	Oseléd	Napszám
Krajna	344	23	2	2	9	76	742	1219
Partvidék	301	12	2	8	5	49	264	748
Alsó-Stájerország	257	28	6	7	3	83		
Völkermarkt (Karintia) ..	81	7	—	4	10	34		

Krajnában a mezőgazdasági cselédeknek csak 3,9, a Tengerparton 4,2%-a dolgozott a nagybirtokon, a többi a közép- és gazdagparaszti gazdaságokban. A nagybirtokkal kapcsolatos ipari üzem általában fűrés, vagy egyéb faipari vállalat volt. A szlovéniai nagybirtok az erdőgazdaság és a faipar területén fejlesztett ki számottevő tőkés üzemet, s ebben követte a nagyobb erdőterülettel rendelkező gazdagparaszti gazdaságok egy része is.⁶³

Míg a nagybirtok és a gazdagparasztság számára az erdőknek a faipar szempontjából volt jelentőségük, addig a parasztság zöme számára az állattenyésztés szempontjából fontos hegyi legelők, planinák, alpok tették őket rendkívül értékesé. Az erdőterület tekintélyes része (kb. egynegyede) azonban a nagybirtok kezében volt, s így a nagybirtok nemcsak a parasztság terjeszkedési lehetőségeinek elzárásával (a szántóterület Szlovéniában 1880 és 1914 között egyáltalán nem növekedett), hanem — az erdő- és legelőszolgáltatások megváltása során — a legelők és erdők kisajátításával is gátolta a parasztság árutermelésének kibontakozását. A szlovén parasztság egy része — elsősorban a közép- és gazdagparasztság — a századforduló táján már igen belterjes állattenyésztést űzött, takarmányozással nemesített fajtákkal és jelentős tejgazdasággal. A nagyipar fejlődése következtében a szlovén területeken vagy közvetlen szomszédságukban jelentős ipari centrumok alakultak ki (Graz, Trieszt, Klagenfurt, Ljubljana, a nagy szén-, vas- és ércbányák), s ezeknek hússal, tejjel, főzelékfélével való ellátása képezte a szlovén paraszti árutermelés alapját. A szántóföldi termelés nem bővült, de szerkezete lényegesen átalakult: a kukorica, rozs, árpa és hajdina helyét a búza, burgonya, a hüvelyesek és a takarmánynövények foglalták el. Ezt a változást a 29. táblázat szemlélteti.

29. táblázat

Az egyes növények vetésterülete Krajnában 1000 hektárban⁶⁴

	Búza	Ros	Árpa	Hajdina	Kukorica	Burgonya	Hüvelyesek	Takarmány
1881	18,7	14,6	14	22,8	15,3	17,5	3	27,7
1913	26,3	12,6	10	18,6	12,5	22,4	7,4	56,8
+ —%	+ 26	— 13,6	— 29	— 17	— 18	+ 28	+ 145	+ 112

⁶³ Österreichische Statistik LXXXIII. köt.; *M. Ivšič*: i. m. 162—167. l.; *F. Gestrin—V. Melik*: i. m. 68—74., 130—132. l.; *A. Melik*: i. m. 400—460. l.; *J. Tomasevich*: i. m. 129—133. l.

⁶⁴ Österreichisches Statistisches Jahrbuch 1882—1914. kötetei alapján.

Míg Dél-Magyarországon és Szlavóniában a porosz-utas nagybirtok gyors tőkés fejlődése rántotta magával a parasztság egy részét és hatott lendítően a paraszti árutermelésre is a gabonatermelés területén, addig Szlovéniában a nagyipar fejlődése következtében rohamosan bővülő belső piac jelentette a legfőbb ösztönzést a parasztgazdaságok számára. Ez tette lehetővé a szlovén állattenyésztés számára, hogy túlemelkedjék a horvát határőrvidéki és boszniai parasztság extenzív húsexport-termelésének színvonalán. A szlovén mezőgazdaság tőkés fejlődését sem a feudális rendszer (mint Boszniában és Dalmáciában), sem az általános gazdasági elmaradottság, a belső piac fejletlensége (mint a határőrvidéken) nem gátolta, s a szabad paraszti út különböző formáit és lehetőségeit képviselő délszláv területek közül Szlovénia és a Tengerpart parasztsága haladt legmesszebb az árutermelés fejlődése és a felbomlás útján.

5. A délszláv parasztság felbomlása

A tőkés termelés térhódítása a mezőgazdaságban szükségszerűen maga után vonja a parasztságnak mint egységes osztálynak felbomlását. Mivel a Monarchia délszláv területein a mezőgazdaság tőkés fejlődése különböző utakon haladt, a parasztság felbomlásának folyamata is eltérő jellegzetességeket mutat. A bomlási folyamat Dél-Magyarországon és Szlovéniában haladt a leggyorsabban, mivel a tőkés fejlődés és a paraszti árutermelés ott érte el a legnagyobb szintet. Az egykorú adatok tanúsága szerint a parasztság felbomlása ezeken a területeken kettős irányú volt: egyik oldalon a törpe- és kisbirtokok aprozódtek el, s esúsztak ki fokozatosan gazdáik lába alól, a másik oldalon pedig gyorsan haladt a földbirtok centralizációja a nagybirtokosok és a gazdagparasztság kezén. Ennek megfelelően Dél-Magyarországot és Szlovéniát egyaránt jellemzi a parasztság két szélső kategóriájába tartozók, azaz a gazdagparasztok és az agrárproletárok nagy száma.

30. táblázat

Az önálló mezőgazdasági keresők (birtokos és bérlő) megoszlása birtokkategóriánként⁶⁵

	—5	5—10	10—20	20—50	50—100	Oseléd és napszámos az összes mezőgazdasági keresők %-ában	
	kat. holddal bírt %						
Bács-Bodrog	29,7	20,6	22,3	19,7	6	46,9	
Temes	30,3	28,2	24,1	13,8	2,6	36,0	
Torontál	29	23,4	23,7	17,3	4,7	41,6	
Magyarországi szerbek ...	23,1	26,1	46		4,8	38,1	
	— 2	2—5	5—10	10—20	20—50	50—	
	ha birtokkal bírt, %						
Krajna	31,3	19,5	19,8	19,4	8,6	1,4	14,5

⁶⁵ Magyar Stat. Közl. Új sor. 56. köt. 842—893. 1. és Österr. Stat. LXXXIII. köt. adatai alapján.

Az 1910-es népszámlálás a 30. táblázatban közölt képet nyújtja a dél-magyarországi és a szlovéniai paraszttársadalom szerkezetéről:

Magyarország valamennyi nemzetisége között a szerbeknél haladt leginkább előre a parasztság bomlási folyamata. A szerb falusi burzsoázia erejét mutatják Torontál megye adatai: a megye 50 túlnyomóan szerblakta községében az 565 000 hold összterület 67,5%-a volt a parasztság birtokában. Az 50 község közül a legnagyobb parasztbirtok 500 holdnál nagyobb volt 7 községben, 200 holdnál nagyobb 19 községben, 100 holdnál nagyobb 40 községben. Az 50 községben 23 takarékpénztár és 26 paraszti hitelszövetkezet működött. A parasztbirtokok a forgalmi érték feléig vagy azon túl el voltak adósodva 8 községben, 25—50%-ig 22 községben, 25%-on alul 20 községben. Az egy holdra jutó teher 300 koronánál több volt 16 községben, 200 koronánál több 32 községben, 100-nál több 41 községben.⁶⁶

Dél-Magyarországon a porosz-utas fejlődés gyors üteme, a nagybirtok tökés gazdálkodása, a gabonakonjunktúra, majd az agrárválság jelentette a parasztság felbomlásának legfőbb mozgató erejét. *Szlovéniában* viszont már a feudálizmus korában igen előrehaladt a parasztság felbomlása. A többi délszláv területeken máig is fennmaradt zadruga intézménye ott a XVI. század végéig már teljesen eltűnt. A szlovén erdőterületek betelepítése a középkor folyamán kolonizációs rendszer keretében történt, s a XV. század végéig lezajlott első kolonizáció telepesei, az ún. „*gruntari*” a község központjában házzal, egész telekkel rendelkeztek, s ők lettek később a község vezető nagygazdái, akik a közös legelők és erdők használatában is előjogokat élveztek. A XVII.—XVIII. század folyamán megindult új telepítés során az új telepések (kočarji, kajzarji, bajtarji, želarji) már csak a falu végén kaptak házat és a közös földekből kisebb részletket. A XIX. századi legújabb települőknek már semmi föld nem jutott, mert a gazdagparasztság elzárkózott a közös földek további felosztása elől. A XIX. század második felében a különböző feudális erdő- és legelőhasznélvezeti jogok elvesztése a „kočar”-ok nagy részét létalapjától fosztotta meg. A kapitalizmus behatolása a falura még fokozta ezt a folyamatot: a gruntarok falusi burzsoáziává fejlődtek, mivel a feudális viszonyok felszámolásának módja, a közös területek használati rendje is nekik kedvezett a falusi szegénységgel szemben: ugyanakkor a kočarok és kajzarok zöme törpebirtokos bérmunkássá, fél- vagy egész proletárrá lett. A helyzetet jól szemléltetik a *Selska dolina* négy különböző jellegű községének reprezentatív adatai (lásd a 31. táblázatot).

31. táblázat

A parasztság rétegződése és birtokviszonyai a Selska dolina négy községében

	Parasztbirtokok területe		Ebből szántó, ha
	száma	ha	
Egésztelkesek (stari gruntarji)	55	1600	416
Résztelkes kisparasztok (stari kajzarji)	74	625	154
Zsellérek (novi kajzarji)	32	105	26

⁶⁶ Marton Andor: i. m. 134—140. l. adatai alapján.

Az 55 gruntar tehát a községek területének 69%-át birtokolta, míg a 106 kajzar vagy kočar csak 31%-át. A kočarak zöme nem szerepel a kimutatásban, mert semmi földje nem volt.⁶⁷

Az 1902. évi mezőgazdasági üzemműstatistika szerint Krajnában és a Tengerparton a következő volt a birtokmegoszlás (a gazdaságok összes számának %-ában):

32. táblázat⁶⁸

	—2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100 hektáron felül
	hektár birtokterülettel bírt						
Krajna	31,3	19,5	19,8	19,4	8,6	1	0,4
Tengerpart	44,9	27,8	17,3	8,5	2,7	0,4	0,4

A szlovénlakta Alsó-Stájerország birtokviszonyait 1896-ból ismerjük, amikor is a 100 hektáron aluli birtokok megoszlása %-ban a következő volt:

33. táblázat⁶⁹

	2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100
	hektár birtokterülettel rendelkezett					
Gazdaságok száma	49	19	13,1	12,2	5,8	0,9
területe	6,2	10,4	16	29,2	28,9	9,3

A többi délszláv területeken viszont a feudális viszonyok, az általános gazdasági elmaradottság és a belső piac fejletlensége következtében lassú és nehézkes volt a kapitalista viszonyok térhódítása a parasztgazdaságokban, s ennek megfelelően a parasztság felbomlása is kínosan haladt. A felbomlás legfőbb tényezője itt nem a fejlett tőkés árutermelés, hanem a paraszti gazdálkodás keretét képező zadrugák feloszlása volt. A tőkés fejlődés elmaradottsága és a zadrugák feloszlása eredményezte azt, hogy a szóban forgó területeken a parasztság bomlási folyamatának egyik oldala — a parasztbirtokok felaprozódása — igen erőteljes volt anélkül, hogy a másik oldal — a földbirtok centralizációja — jelentős mértékben kibontakozhatott volna. Ez a magyarázata annak, hogy Horvátországban (a porosz-utas Kelet-Szlavónia kivételével) és Boszniában nem alakult ki — Szlovéniához és Dél-Magyarországhoz viszonyítva — számottevő falusi burzsoázia és agrárproletariátus. A különbséget

⁶⁷A. Melik: i. m. 438-457. l.: *Parle Blaznik: Posestne razmere v Selske Dolini*. Geografski Vestnik X. 1934. 1900-ban a Stájer Statisztikai Hivatal reprezentatív birtokstatisztikai felvételt készített Alsó-Stájerország három különböző jellegű kerületének 3-3 szlovénlakta községéről. A 9 községben 623 birtokos paraszt mellett 1023 földnélküli család és mezőgazdasági munkás élt. A birtokos parasztok közül 260 csak 1-2 ha földdel bírt és bér munkából élt. A fennmaradó 372 parasztgazda birtokában volt a községek területének 68,6%-a, a 260 kisbirtokos napszámoséban 2,3%-a, a többi községi birtok, nagybirtok, iparosok vagy értelmiségiek tulajdona volt. (Ländliche Besitz- und Schuldverhältnisse in 27 Gemeinden Steiermarks. I-3. köt. Graz, 1902-1903. Statist. Mitteilungen über Steiermark VIII, X, XII.)

⁶⁸Österr. Stat. LXXXIII. köt.

⁶⁹Österr. Stat. LVI, I, 3. köt.

jól szemlélteti Horvátország agrárstruktúrájának összehasonlítása Magyarországéval és a magyarországi szerbekével (lásd a 34. táblázatot).

34. táblázat

A parasztság osztálytagozódása 1910-ben⁷⁰

	A birtokosok és bérlők megoszlása birtokkategóriák szerint %-ban					Cseléd és napszámos az összes mezőgazdasági keresők %-ában
	5	5-10	10-20	20-50	50-100	
	kat. holddal					
Horvátország	41,6	31,1	20,4	6,2	0,6	10,5
Magyarország	28,6	27	20,4	10,0	2,2	37,5
Magyarországi szerbek ..	23,1	26,1		46	4,8	38,1

A tőkés termelési viszonyok és a polgári rend győzelme szükségszerűen magával hozta a zadruqa-rendszer bomlását. A lassú és rendkívül elmaradott tőkés fejlődés következtében azonban a zadrugák parasztságának átmenete a közös gazdálkodásról az egyéni gazdálkodásra, a kollektív tulajdonjogról a polgári tulajdonviszonyok közé igen nehézkesen haladt. Az egykori zadrugáknak csak kisebb része alakult át polgári jellegű egyéni gazdaságokká; a parasztság nagyobb része megrekedt a különféle átmeneti formák valamelyikében. Ilyen átmeneti forma volt az ún. „inokosna”, amely egyetlen családból állott ugyan, de a zadruqa tulajdonjogi viszonyai és birtokforgalmi kötöttségei voltak rá érvényesek.⁷¹

A zadrugák felbomlását csak Horvátországban követhetjük nyomon adatszerűen, mert csak ott állnak rendelkezésünkre pontos statisztikai felvételek róluk. 1915-ben Horvátországban 112 000 zadruqa állott fenn 858 000 taggal (az agrárlakosság 41,5 %) s 1,22 millió hold földbirtokkal, tehát a parasztság kezén levő földterület 36 %-ával. A zadrugák 69 %-a inokosna volt, azaz egyetlen családból állott.⁷²

A zadrugák ingó és ingatlan vagyonának felosztása természetben történt, s a felosztás után rendszerint felszereléssel és állattal rosszul ellátott törpegazdaságok jöttek létre, melyeknek 1—2 hold földje is apró parcellákban szétszórva feküdt. A zadrugák osztódása a túlnépesedés miatt már 1848 előtt is nagy méreteket öltött, de a jobbágyrendszer felszámolása után a polgári Horvátország területén rohamlépésben megindult a végleges felosztás is. Egyes vidékeken (pl. Varasd megye egyes járásában) már az 1860-as évekre teljesen eltűntek a zadrugák, máshol a század utolsó harmadában. 1895-ben az egykori polgári területeken a gazdaságoknak csak 4 %-a volt még hivatalosan fennálló házközösség a birtokterület 6 %-ával, míg a határőrvideken ugyanakkor a parasztságnak még csaknem fele zadrugákban élt.⁷³

A felbomló zadrugák nagy része nem rendelkezett a törvényesen előírt ágankénti 3—8 holdnyi birtokminimummal — ami a hivatalos felosztás előfeltétele volt —, így hatósági engedély nélkül titokban osztotta fel vagyonát.

⁷⁰ Magyar Stat. Közl. Új sor. 56. köt. 798—799., 818—819. 1.

⁷¹ A zadrugák bomlásáról l. *Katus L.*: i. m. Századok 1958, 5—6. sz.; *V. I. Frejdzon*: i. m. 109—114. 1.; Statisztikai adatokat erről ld. *M. Zoričić*: Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimaju. Rad JAZU knj. 125. (1896) 128—144. 1.

⁷² *M. Ivšić*: i. m. 324—326. 1.

⁷³ Statistički godišnjak 1. 1905 adatai alapján. L. még: *Katus L.*: i. m. 655. 1.

A titkos felosztásokból keletkezett gazdaságoknak meg kellett küzdeniük az egyéni gazdálkodásra való átmenet minden nehézségével anélkül, hogy a polgári tulajdon előnyeit (szabad rendelkezés, hitelképesség stb.) élvezték volna, mert telekkönyvileg továbbra is mint zadrugák voltak nyilvántartva. A zadrugák bomlása tehát a paraszti gazdaságok rendkívüli felaprózódását, alacsony technikai színvonalát és felemás tulajdonjogi viszonyok közötti tengődését eredményezte.⁷⁴ 1890 és 1905 között Horvátországban 17 299 zadrugát osztottak fel hatóságilag. Ezekből 32 270 új, kisebb zadruга és 21 538 egyéni gazdaság keletkezett. Az eredeti 17 000 gazdasági egység 266 000 holdnyi területén tehát a felosztások után 54 000 egység gazdálkodott. Eredetileg egy zadrugára átlagban 15,5 hold föld jutott, a felosztás után létrejött új gazdaságokra pedig csak 5 hold.⁷⁵ Az elaprózódás folyamatának szemléltetésére bemutatjuk három Varasd megyei község birtokmegoszlásának alakulását (lásd a 35. táblázatot).

35. táblázat

Gazdaságok százalékos megoszlása birtokkategóriánként Kluž, Trnovec és Vinica községekben⁷⁶

	—5	5—10	10—20	20—
	hold birtokterülettel			
1850	24,8	22,3	44	8,9
1924	76,3	18,1	5,6	—

A bánáti határörvidéken a polgárosítás után eleinte hatósági kényszerrel igyekeztek eltüntetni a zadrugákat, majd — látva a kényszerfelosztások pusztító következményeit — itt is bevezették az inokostinához hasonló kötött családi hitbizományok intézményét. Az egykori bánáti határörvidéken a XIX. század végére — legalábbis hivatalosan — teljesen eltűntek a zadrugák.⁷⁷ Boszniában csak a szabad parasztok oszthatták fel házközösségeiket, a kmetek nem. Ennek következményeit jól mutatja a szabad paraszti és kmetbirtokok megoszlásának összevetése (l. a 13. táblázatot). Dalmáciában a zadrugák bomlásán kívül még egyéb speciális helyi viszonyok (túlnépesedés, kevés szántó), s elsősorban a kolonátus intézménye is elősegítette a parasztság osztályokra bomlását. A tehetősebb parasztok bérbé vették a földesurak szőlőit, s azokat bémunkásokkal megművelve, a feudális járadék ellenére is jelentős jövedelemre tettek szert.

⁷⁴ A titkos felosztásokról ld. *A. Mayer*: i. m. 96—100. l.; *Katus L.*: i. m. Századok 1958. 654. l.

⁷⁵ Statist. godišnjak I. 369. l.

⁷⁶ *M. Ivšić*: i. m. 139—141. l. — Hasonló eredményekre vezet az *Utišenović* által (i. m. 121. l.) ismertetett 14 Varasd megyei község 1850. évi birtokmegoszlásának összehasonlítása Varasd megye 1895. évi birtokmegoszlásával:

	—5	5—10	10—20	20—100	100—
	hold birtokterülettel birt a gazdaságok %-a				
1850	32,6	28,2	20,3	9,9	0,8
1895	55,9	29,0	11,9	2,8	0,3

⁷⁷ *Stassić F.*: i. m.

A zadruga-rendszer és a bomlása folyamán létrejött átmeneti formák a szabályszerű hitelfelvétel akadályai és birtokforgalmi megkötöttségek miatt meglehetősen voltak az *uzsora* különböző formáinak. Az *uzsora* pedig egyrészt gyorsította a parasztság pusztulását, másrészt megkönnyítette a falusi burzsoázia kialakulását. Az *uzsora*val foglalkozó falusi kereskedő és kulák-burzsoázia különösen Horvátország egyes vidékein (Varasd) és Boszniában játszott jelentős szerepet.⁷⁸

Az agrárproletariátus helyzete különösen azokon a területeken volt súlyos, ahol a tőkés mezőgazdaság elmaradottsága és a nagyipar hiánya miatt nem volt bérmunkalehetőség. Ilyen volt Horvátország nagy része (különösen a nyugati megyék) és Dalmácia. Dél-Magyarországon a nagybirtok és gazdag-paraszti üzemek vettek fel sok bérmunkást, Szlovéniában pedig a fejlett ipar szívta magához a falusi proletárokat. A tőkés fejlődés két ellentétes iránya azonban nem tudott egymással lépést tartani: az agrárproletariátus száma rohamosabban nőtt, mint a munkaalkalom, s így fokozódott elnyomódása is. Az 1890-es években Dél-Magyarország, Horvátország és Szlovénia egyaránt komolyabb méretű agrárszocialista mozgalmak színhelye volt. Az agrárproletariátus elnyomódásának mutatója a *kivándorlás*, amely a délszláv területeken a múlt század utolsó éveitől hatalmas méreteket öltött. Horvátországból 1899 és 1914 között 200 000 ember vándorolt ki (1905-ben 28 000, a többi években is 10—20 000 közt). Szlovéniában 1880 és 1910 között 85 000-re becsülhető a kivándorlók száma. A kivándorlás mellett igen nagyarányú volt a délszláv parasztszegénység belső vándorlása: a krajnai és likai erdőmunkások az egész Monarchiában ismertek voltak. Szlavónia erdeiben az erdőkitermelési munkák szezonjában 15—20 000 likai és krajnai erdőmunkás dolgozott.⁷⁹

Ha a parasztság proletarizálódásának mutatója a kivándorlás volt, akkor a közép- és gazdagparasztság gazdasági emelkedését legjobban a *paraszt-szövetkezetek* fejlődésén mérhetjük le.

Szlovéniában már a XIX. század derekán megindult a parasztszövetkezetek szervezése. A 135 stájerországi szlovén szövetkezet 1883-ban Celjeben központba tömörült. A krajnai szövetkezetek központja 1899-ben alakult meg Ljubljánában. A Tengermelléken és Dalmáciában csak az 1900-as években indult meg a szövetkezeti mozgalom, de szintén gyors ütemben fejlődött. A szövetkezetek általában nemzetiségi alapon szerveződtek, betétjeik összegyűjtötték az apró tőkéket, s a nagyipari fejlődésből kimaradt délszláv

36. táblázat

Az ausztriai délszláv szövetkezetek 1910-ben⁸⁰

	Szám	Tag	Összforg.-	Betét-			Egyéb kölcsön-	1910-ben nyújtott hitel
				állomány				
				millió	korona			
Szlovén	924	196 415	242	212,2	64,6	126	46,6	
Szerb-horvát	460	65 613	46,8	37,2	7,6	31	14,6	

⁷⁸ Katus L.: i. m. Századok 1958, 5—6. sz.

⁷⁹ A kivándorlásról ld. M. Mirković: i. m.

⁸⁰ Beiträge der Statistik der registrierten Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaft, ten der in dem Reichsrate vertr. Königreiche und Länder. Berichtjahr 1910. Wien, 1914.

burzsoázia fejlődésének legfőbb előmozdítói voltak az akkumuláció lehetőségének megteremtése révén.

A szövetkezetek nagy része hitelszövetkezet volt, de voltak szépszámmal mezőgazdasági értékesítő, állattenyésztési, tej- és a Tengerparton halászati szövetkezetek is. A szövetkezetek vezetése a falusi burzsoázia kezében volt, s az egész mozgalom az ő fejlődésének érdekeit szolgálta.

Magyarországon és Horvátországban 1897-ben indult meg a szerb parasztszövetkezetek szervezése, s hamarosan központjuk is alakult Zágrábban. A szerb szövetkezetek már kifejezetten a gazdagparaszttság intézményei voltak: 1910-ben a 234 szövetkezetnek csak 11 743 tagja volt. Ebből a Magyarország területén levő szövetkezetek 5604 tagja 43,542 hold földdel bírt (átlag 7,7 h), s ehhez a szövetkezetek 88 000 holdat vettek bérbe tagjaik számára.⁸¹

Horvátországban több nagy szövetkezeti hálózat is működött: a Horvát Parasztszövetkezetek, a budapesti Orsz. Hitelszövetkezeti Központ tagjai, a Szerb Földművelésszövetkezetek stb. 1910-ben összesen 698 szövetkezet állt fenn, több mint 130 000 taggal, 16,2 millió K befizetett üzletrésszel és 14,3 millió K betéttel. Hitelnyújtó tevékenységük jóval elmaradt a szlovéniai szövetkezetek mögött: összfordalmuk 1905-ben 58 millió K volt (jelzálog: 3,2 millió K, egyéb hitel: 48 millió K).⁸²

Boszniában az 1900-as években alakultak meg az első szerb és horvát szövetkezetek, amelyek a sarajevoi szerb és horvát bankok körül tömörülve elsősorban a paraszttság hitelellátását voltak hivatva biztosítani. Ezt a feladatot addig a kormányzat által szervezett ún. járási segélyalapok és járási mezőgazdasági szövetkezetek látták el (főleg rövidlejáratú inszégsegélyeket nyújtottak). 1914-ben Boszniában 60 horvát és 114 szerb szövetkezet állt fenn.⁸³

6. Az agrárfejlődés szerepe a délszláv nemzeti mozgalomban

A túlnyomóan agrárjellegű délszláv területek fejlődésében a mezőgazdaság és a paraszttság önmagában véve is jelentős szerepet játszott. Az agrárkérdés fontosságát még fokozta az a körülmény, hogy a Monarchia délszláv területein a nemzeti elnyomás következtében a szabad tőkés fejlődés — elsősorban a nagyipar fejlődése — és a nemzeti burzsoázia kialakulása számos akadályba ütközött. Ilyen körülmények között az agrárkérdés két tekintetben gyakorolt jelentős befolyást a délszláv nemzeti mozgalom alakulására: 1. a felbomló és a tőkés viszonyok közé való átmenet súlyos nehézségeivel küzködő, s ennek következtében állandóan forrongó paraszttság a délszláv burzsoázia nemzeti küzdelmének legfontosabb tömegbázisát és erőtartalékát jelentette; 2. a tőkés fejlődés korlátozott lehetőségei között magának a délszláv burzsoáziának a kialakulásában és fejlődésében fontos szerepet játszott a mezőgazdaság kapitalista fejlődése, a paraszti árutermelés kibontakozása, amely a kereskedelem, az uzsora, valamint a hitelintézeti és szövetkezeti hálózat közvetítésével a tőkefelhalmozás egyik fő forrását jelentette számára.

A kapitalizmusnak a mezőgazdaságba való behatolása, s ezzel párhuzamosan a paraszttság felbomlása általában súlyos krízist jelent a pusztuló, proletá-

⁸¹ *Juga Velimir*: A magyar szent korona országában élő szerbek. Bpest, 1913. 232—234. l.

⁸² *Statistički godišnjak I. 1905.* 520. l.; *Izveštaji trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu 1905—1910.*

⁸³ *Somogyi O.*: i. m.: Bosznia és Hercegovina közigazgatása 1906—1913.

rizálódó falusi szegénység számára. A felbomló parasztságnak ezt a válságát a délszláv területeken még néhány speciális tényező súlyosbította: a feudális agrárviszonyok részleges továbbélése, a zadruga-rendszer s ezzel kapcsolatban a kollektív termelésről és tulajdonról az egyéni termelésre és a polgári tulajdonviszonyokra való áttérés nehézségei, a határőrvidék polgárosításának módja, az általános gazdasági elmaradottság s ennek következtében a belső piac fejletlensége, valamint a nemzeti elnyomás.

Mindezen tényezők következtében a megoldatlan agrárkérdés a Monarchia délszláv nemzeti mozgalmanak egyik központi problémája volt.

Az agrárkérdés demokratikus megoldásának legfőbb akadálya, a parasztság tőkés fejlődésének kerékkötője kétségkívül a dualista Monarchiának a magyar poroszutas nagybirtok és az osztrák nagyburzsoázia osztályszövetéségén és a nemzetiségek elnyomásán alapuló politikai rendszere és gazdasági bázisa volt. A Monarchia antidemokratikus és a délszláv parasztság fejlődését gátló rendszerével szemben ott állt a független Szerbia, amely felszámolta a feudális agrárrendszert, kisajátította a török földesurakat, s ezzel megnyitotta a parasztság szabad fejlődésének útját, s bizonyos intézkedéseket tett a parasztbirtok védelme érdekében is. Kétségtelen, hogy az akkori Szerbia nem volt a polgári demokratikus állam mintaképe, de szabad paraszttársadalmával jelentős vonzóerőt gyakorolt a Monarchia délszláv parasztságára, amely még egészen vagy félig feudális függésben volt a német, magyar, török és olasz nagybirtokosokkal szemben. Ilyen körülmények között a Monarchia délszláv parasztságának nagy része számára a nemzeti függetlenség kivívása és a nemzeti egység megvalósítása egyértelmű volt az agrárkérdés demokratikus megoldásával, a szabad paraszti fejlődés útjának megnyitásával. A nemzeti mozgalmat vezető burzsoázia, a polgári értelmiség tehát az elégedetlen és forrongó parasztságot könnyen mozgósíthatta a közös nemzeti és osztályellenséggel, a Monarchia uralkodó osztályaival és az azokat képviselő kormánnyal szemben.

A kapitalista viszonyok győzelmével és a tőkés fejlődés előrehaladásával változott a burzsoázia magatartása a parasztsággal szemben. Kezdetben, midőn a délszláv liberális burzsoázia, majd a radikális ki-polgárság és értelmiség még sok tekintetben forradalmi jellegű harcot vívott a Monarchia dualista rendszere ellen a föderatív és demokratikus berendezésért, ebben a harcában a paraszti tömegek mozgalmára is támaszkodott. Így volt ez Horvátországban és a határőrvidéken 1868-ban, 1871-ben és 1883-ban.

A kapitalizmus fejlődése azonban a délszlávországon belül is az osztályellentétek kiéleződését eredményezte. A szegényparasztság mozgalmai az 1890-es évektől már egyre határozottabban agrárszocialista jelleget öltöttek. A burzsoázia ugyanakkor igyekezett leszűkíteni a nemzeti mozgalom bázisát a közép- és gazdagparasztság körére. A falusi burzsoázia a XIX. század végétől egyre jelentősebb szerepet játszott a délszláv nemzeti politikában: szövetségi mozgalmá a legfontosabb délszláv nemzeti szervezet volt, önálló pártjai alakultak s a polgári pártok is jelentős mértékben a gazdagparasztsággal kötött szövetségre támaszkodtak.

A XVIII. század végén és a XIX. század első felében jelentős tőke halmozódott fel a szerb, horvát és szlovén kereskedő burzsoázia kezén. Ezen akkumuláció alapja részben Dél-Magyarország és Szlavónia növekvő mezőgazdasági árutermelése, a gabona és az állatok közvetítő kereskedelme, részben pedig a tengeri kikötők nemzetközi áruforgalma és Szlovénia fejlett kézműves

és manufaktúra ipara volt. 1850 és 1870 között azonban ebben a biztatóan megindult fejlődésben törés következett be: a délszláv kereskedelmi tőke nem tudott bekapcsolódni a kibontakozó nagyipari fejlődésbe, nem tudott átalakulni ipari tőkévé, s a helyi piacokon egykor vezető szerepet játszó délszláv kereskedő-burzszoázia szerepe a Monarchia kialakuló egységes piacán jelentéktelenné zsugorodott.

A soknemzetiségű Monarchia bonyolult függőségi viszonyai között a délszláv nemzeti burzszoázia fejlődésére kétségtelenül végzetes befolyást gyakorolt az ipari forradalom, s ezt követően a nagyipari fejlődés, amely az uralkodó nemzetek burzszoáziájának irányítása alatt állt és annak érdekeit mozgította elő. A monopóliumok előtti kapitalizmus korszakában a délszláv területek nagyipari fejlődésére általában a késés volt a jellemző. A Monarchia többi tartományaiban előbb és nagymértékben kialakuló gyáripár a szabad verseny viszonyai között, a Monarchia egységes piacán belül uralma alá hajtotta a délszláv helyi piacot is, megsemmisítve ott az ipari fejlődésnek a nemzeti burzszoázia kezében levő biztató csiréit. A vasútépítés és a gőzhajózás háttérbe szorította a szerb és a horvát közvetítő kereskedelem útvonalait, és sorvadásra ítélte az egykori jelentős kereskedelmi központokat; az osztrák és cseh nagyipar versenye megsemmisítette a szlovén kézműipart és manufaktúrát; a gőzhajók megjelenése, valamint Trieszt és Fiume fejlődése elorvasztotta a dalmát és horvát kikötők vitorlásforgalmát és hajóépítő iparát.

A nagyipari fejlődés — ha elkésetten is — de a délszláv területeken is megindult. Legkorábban és a legnagyobb arányokban Szlovéniában, ahol a rendelkezésre álló jelentős energiaforrások (szén, vízierő) és nyersanyagok (vas, fa) és a triezsti kikötőhöz vezető vasúthálózat korai kiépülése ezt lehetővé tette. Szlovéniában a nagyipari fejlődés az 1870-es években vett nagyobb lendületet, Horvátországban és Boszniában csak az 1890-es években. Dalmáciában 1900 után. A délszláv burzszoázia fejlődése előtti korlátok azonban ennek ellenére továbbra is fennmaradtak: a délszláv területek nagyipari fejlődése ugyanis akkor vett nagyobb lendületet, midőn a Monarchia egészét tekintve már előrehaladott stádiumban volt a monopolkapitalizmus kialakulása. A szlovéniai, horvátországi és boszniai gyáripár nagyobbarányú fejlődése ennek következtében a monopolhelyzetben levő, és az államapparátus támogatását élvező osztrák—magyar fináncetőke, s rajta keresztül a külföldi — elsősorban német — tőke behatolásával állt szoros kapcsolatban. Az osztrák — magyar fináncetőkével a gyenge délszláv ipari burzszoázia — amennyiben egyáltalán volt ilyen (Trieszt, Ljubljana) — és az ipari fejlődésbe bekapcsolódó nagybirtok (Szlovénia, Horvátország, Dél-Magyarország: élelmiszeripar, faipar) természetesen nem tudta felvenni a versenyt, hanem erősen alárendelt és függő viszonyba került vele szemben, s gazdasági és politikai függése miatt a délszláv nemzeti mozgalomban sem játszott pozitív szerepet.

A nagyipari fejlődésből való kimaradása következtében a délszláv nemzeti burzszoázia számára a dualizmus idején is csak a tőkefelhalmozás korábbi kezdetlegesebb és nagyon korlátozott forrásai maradtak nyitva: a termény- és állatkereskedelem, valamint saját parasztságának kizsákmányolása az uzsora különféle formáin, majd a helyi hitelszervezetek és a szövetkezeti hálózaton keresztül. A délszláv parasztság árutermelésének — különösen az állatexportnak — a fellendülése a XIX. század utolsó két évtizedében a délszláv kereskedelmi tőke jelentős megerősödését eredményezte. Ehhez járult a paraszti hitel megoldatlan kérdése: a zadruža-rendszer és a különféle átmeneti

tulajdonformák lehetetlenné tették a szabályszerű hitel felvételét, ezért — különösen Horvátországban és Boszniában — tág teret adott az uszora különféle formáinak. A kereskedelem és az uszora révén, valamint a falusi burzsoázia kezén felhalmozódott tőkék idővel banktőkévé koncentráltak: Szlovéniában és Horvátországban a XIX. század végén, Boszniában és Dalmáciában a századforduló után egyre másra alakultak a délszláv nemzeti jellegű helyi takarékpénztárak, kisebb bankok, majd nagyobb központi pénzüzetek is.

A délszláv nemzeti burzsoázia és a XIX. század végén már jelentős mértékben kifejlesztett délszláv banktőke legfontosabb tevékenységi köre a parasztszövetkezetek hálózatának kiépítése és finanszírozása volt. A szövetkezetek nagyban előmozdították a falusi burzsoázia fejlődését, de a parasztság betéteinek összegyűjtésével, az apró tőkék egyesítésével újabb akkumuláció forrását nyitották meg a bankok körül csoportosuló városi burzsoázia számára is. A legkorábban és legnagyobb mértékben a szlovén szövetkezeti hálózat alakult ki, s nagy szerepet játszott a nemzeti politikában is; Dél-Magyarországon és Horvátországban az 1890-es években jött létre a szerb és horvát szövetkezetek hálózata, s ezt követte a századforduló után Dalmácia és Bosznia is. 1910-ben már közel 2500 délszláv szövetkezet működött a Monarchia területén csaknem félmillió taggal és 400 millió korona évi összforgalommal.

A hitelintézetekben koncentrált délszláv tőke a XX. század első évtizedében már elég erős ahhoz, hogy a nagyiparba is bekapcsolódhassék, s így jött létre a délszláv fináncetőke — Ljubljánában, Triesztben és Zágrábban —, amely a Monarchia egészének viszonylatában kétségtelenül jelentéktelen volt és alárendelt szerepet játszott az osztrák, magyar és a külföldi nagytőke mellett, de a délszláv nemzeti fejlődésben mégis fontos szerepet töltött be. Míg korábban a fejletlen szerb, horvát és szlovén burzsoázia egymással vívott harcot a szűkebb helyi piacon való érvényesülésért, saját parasztságának kizsákmányolásáért, addig a XX. század elején megerősödött, jelentős tőkék felett rendelkező és a különféle nemzeti gazdasági és politikai szervezetek egész hálózatát irányító délszláv burzsoázia már egységesen léphetett a közös főellenféllel, az osztrák-magyar fináncetőkével és az azt kiszolgáló dualista államszervezettel szembe, s reális programként tűzhetette ki saját egységes nemzeti piacának kiharcolását, akár a trialista alapokon átrendezett Monarchián belüli külön délszláv államtest, akár az önálló nemzetállam keretében. A külső és belső körülmények kezdetben az első megoldásnak kedveztek, az első világháború és a Monarchia ezt követő összeomlása azonban napirendre tűzte és lehetővé tette az utóbbit is. A délszláv nemzeti fejlődésnek a nemzeti egységig és függetlenségig való érlelődésében, a soknemzetiségű dualista Monarchia sajátosan bonyolult függőségi rendszere következtében — amint láttuk — rendkívül fontos szerepe volt a mezőgazdaság tőkés fejlődésének, hiszen a délszláv nemzeti burzsoázia és a délszláv nagytőke kialakulásának és fejlődésének egyik legfőbb alapját — a termény- és állatkereskedelem, az uszora, a hitelszervezet és a szövetkezeti hálózat révén — a mezőgazdasági árutermelés fellendülése és a parasztság felbomlása képezte.⁸⁴

⁸⁴ A délszláv ipari fejlődéstől, a fináncetőke és nagyburzsoázia kialakulásáról, a nemzeti mozgalomban játszott szerepéről ld. *Bičunić, Bogdanov, Gestrin-Melik, A. Melik, Mirković* és *Vučo* i. műveit, továbbá: *B. Jurković*: Das ausländische Kapital in Jugoslavien. Berlin, 1941; *Kukoleča*: Industrija Jugoslavije. Beograd, 1934; *Deželić*: Banke i bankarstvo. Zagreb, 1920; *V. Bogdanov* bevezető tanulmányát *Franjo Supilo*: Politika u Hrvatskoj (Rijeka, 1911) c. műve új kiadásához (Zagreb, 1953).

Л. КАТУШ

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЮЖНОСЛАВЯНСКИХ ТЕРРИТОРИЯХ АВСТРО-ВЕНГЕРСКОЙ МОНАРХИИ

Резюме

Территории бывшей Австро-венгерской монархии до 1918 г. почти без исключения сохранили в подавляющем большинстве аграрный характер. В 1910 г. в различных провинциях Монархии с южнославянским большинством населения 60—90% населения было занято в сельском хозяйстве. Значительные различия в аграрном развитии в конечном счете можно объяснить двумя основными условиями: с одной стороны различным политическим, экономическим и общественным развитием во время феодализма, и соответственно этому различными формами и весом феодальных пережитков, а с другой — различиями в их положении в сложной системе зависимостей внутри многонациональной дуалистической монархии.

Изложив политическое и экономическое положение южнославянских провинций (глава 1.) и общие аграрные отношения (глава 2.) статья подробно занимается ролью *феодальных пережитков*. Южнославянские территории бывшей Монархии охарактеризовались рядом феодальных пережитков и различные формы феодальных пережитков вместе с тем определили пути различного типа аграрного развития.

В значительной части южнославянских территорий, однако, возможно говорить не только о феодальных пережитках, а также о почти невредимом сохранении целого феодального аграрного строя после 1848 г., частью до конца 1870-х годов, частью до 1918 г. Такими были военно-феодальная система Военной границы, колонат и контадинаджо в Далмации (в территории бывшей Дубровницкой республики) и наследие турецкого феодализма в Боснии—Герцеговине: т. наз. *кметские* отношения. Статья подробно излагает эти различные формы феодального наследия (глава 3.), потом она изображает пути и результаты капиталистического аграрного развития (глава 4.).

Капиталистическое сельское хозяйство развивалось в самой быстрой мере и достигло наибольших успехов в территориях прусского пути, обеспечивающих руководящую роль крупного земельного владения (Южная Венгрия, Восточная Славония).

Путь свободного крестьянского развития был представлен самым чистым образом Военной границей, где крупного земельного владения совсем не было. Но расширение капиталистического производства шло даже после гражданского преобразования чрезвычайно медленно и мучительно, с одной стороны вследствие общей экономической засталости, а с другой вследствие сохранения патриархальных семейных обществ (задруг) и сопутствующих им связей и прав владения. В таких примитивных условиях скотоводство — а именно его экстенсивная форма: разведение мясного скота для вывоза — оказалось той отраслью сельского хозяйства, в которой крестьянство сумело развивать значительное товаропроизводство.

В Боснии и Далмации имелись налицо возможности свободного крестьянского пути капиталистического развития, однако эти возможности совсем нет, или только в малой мере могли реализоваться. Вследствие сохранения в крупных масштабах отношений феодальной зависимости свободное крестьянство не сумело в более серьезной мере продвинуться по пути капиталистического развития, а при чрезвычайно ограниченном товаропроизводстве оно застряло на степени натурального замкнутого хозяйства.

Словения представляла переход между двумя типическими путями капиталистического аграрного развития. Крупное земельное владение в Словении не вело значительного пашенного хозяйства и его капиталистическое развитие ограничилось почти исключительно областью лесоводства. В других отраслях сельского хозяйства крестьянские хозяйства оказались на челе капиталистического развития.

Разложение крестьянства (глава 5.) продвигалось самым быстрым темпом в Южной Венгрии и в Словении, так как капиталистическое товаропроизводство развертывалось там в наибольшей мере. Но в других южнославянских территориях — которые шли по ограниченному, выкидышному пути свободного крестьянского развития — внедрение капитализма в крестьянские хозяйства оказалось очень мучительным и медленным. Основным фактором разложения крестьянства было здесь не развитие товаропроизводства, а разделение патриархальных семейных обществ, задруг. Вследствие этого раз-

вертывалась только одна сторона процесса: раздробление крестьянских владений в крупном масштабе — без того, чтобы на другой стороне централизация земельного владения сумела бы развертываться в большей мере.

Заключительная часть статьи (глава 6.) занимается ролью аграрного развития в южнославянском национальном движении и в образовании южнославянской национальной буржуазии. Выбыв из развития крупной промышленности, южнославянская буржуазия располагалась в последней трети XIX в. тоже только прежними, очень скудными и ограниченными источниками накопления капитала: торговлей хлебом и скотом, а также эксплуатацией собственного крестьянства путем различных форм ростовщичества, а потом местной кредитной системы и сети кооперативов. В условиях национального гнета, вернее политической и экономической зависимости капиталистическое развитие сельскохозяйственного товарного производства играло значительную роль в образовании южнославянского банкового и затем финансового капитала и южнославянской крупной буржуазии, значит также в возникновении основных экономических и классовых условий национального единства и независимости.

L. KATCS

LES PRINCIPAUX TRAITS DE CARACTÈRE DE L'ÉVOLUTION CAPITALISTE DE L'AGRICULTURE SUR LES TERRITOIRES SUD-SLAVES DE LA MONARCHIE AUSTRO-HONGROISE

Résumé

Les territoires de l'ancienne Monarchie Austro-Hongroise habités par les Slaves du Sud ont, jusqu'en 1918, conservé, presque sans exception, leur caractère agricole prédominant. En 1910, sur les différents territoires de la Monarchie d'une population en prédominance sud-slave, les 60—90% des habitants vivaient de l'agriculture. Les divergences notables qui se firent valoir dans l'évolution agricole remontent, en dernière analyse, à deux circonstances fondamentales: d'une part à l'évolution politique, économique et sociale, suivant de divergentes voies à l'époque féodale, et en conformité avec ce fait aux différentes formes et à la gravité des restes féodaux; d'autre part à leur situation différente qu'ils occupaient dans le régime d'une dépendance complexe de la Monarchie dualiste multinational.

L'étude, après avoir examiné la situation politique et économique (1er chapitre), ainsi que les conditions agraires des provinces sud-slaves (2me chapitre), s'occupe, par le détail, du rôle des restes féodaux. Les territoires sud-slaves de l'ancienne Monarchie furent caractérisés par la survivance de nombreux restes féodaux: les différents types de ces restes ont, en même temps, défini les différents types de l'évolution agraire.

Dans une partie considérable des territoires sud-slaves on ne peut parler seulement des restes féodaux, mais du maintien presque intacte du système agraire féodal, même après 1848, en partie jusqu'à la fin des années 1870 et en partie jusqu'en 1918. Tel était le système féodal des confins militaires, le *colonatus* et le *contadinaggio* de la Dalmatie (sur le territoire de l'ancienne république de Dubrovnick) et l'héritage du féodalisme en Bosnie et en Herzégovine: le soit-disant rapport *kmet*. L'étude décrit dans le détail les différentes formes de cet héritage féodal (3e chapitre), puis elle présente les voies et les résultats de l'évolution agraire capitaliste (4e chapitre).

L'agriculture capitaliste accusait le plus grand essor sur les territoires de type prussien assurant un rôle dirigeant à la grande propriété (la Hongrie méridionale, la Slavonie du Sud) et produisit les résultats les plus notables.

La voie de l'évolution de l'exploitation faite par la paysannerie libre fut représentée le plus nettement aux confins militaires, où la grande propriété n'existait pas. Mais l'expansion de la production capitaliste, même après l'embourgeoisement, se fit à pas lents et pénibles, d'une part en raison de l'état, en général, arriéré de l'économie, et d'autre part, à cause de l'existence des communautés de famille patriarcales (*zadruga*) et des servitudes de droit de propriété leur attachées. Dans ces conditions rudimentaires c'était l'élevage — à savoir sa forme extensive: l'élevage des producteurs de viande aux fins de l'exportation — qui fut cette branche de l'agriculture, où la paysannerie était en mesure de développer une notable production marchande.

Les possibilités de l'évolution capitaliste de l'exploitation de la paysannerie libre étaient présentes en Bosnie et en Dalmacie, mais ces possibilités n'ont pu être réalisées, ou seulement dans une mesure minime. La survivance des rapports de dépendance féodaux empêchaient la paysannerie de faire un progrès plus notable dans la voie de l'évolution capitaliste, et ainsi, sur la base d'une production marchande extraordinairement restreinte, elle resta au niveau de l'exploitation de subsistance.

La Slovénie formait une transition entre les deux types de l'évolution agraire capitaliste. La grande propriété en Slavonie ne pratiquait pas un labourage considérable et son évolution capitaliste s'est, presque exclusivement limitée, à l'exploitation forestière. En ce qui concerne les autres branches de l'agriculture, là, ce sont les propriétés paysannes qui marchaient en tête de l'évolution capitaliste.

La désagrégation de la paysannerie (5e chapitre) accusa le rythme le plus accéléré dans la Hongrie méridionale et en Slovénie, car, c'est là que la production marchande s'était développée dans la mesure la plus considérable. Par contre, sur les autres territoires sud-slaves, où l'exploitation de la paysannerie libre suivit la voie de l'évolution limitée et avortée, l'introduction du capitalisme y accusait un rythme péniblement lent. Le plus important facteur de la désagrégation de la paysannerie consistait ici non pas dans la production marchande évoluée, mais dans la répartition des grandes communautés de famille patriarcales, à savoir dans la répartition des zadrouga. En conséquence ce n'est que l'un des côtés de l'évolution qui s'est développé là: la différenciation accentuée des propriétés paysannes, sans que l'autre côté, la centralisation, ait pu atteindre de plus grandes mesures.

La partie finale de l'étude (6e partie) traite du rôle de l'évolution agraire qu'elle avait à jouer dans le mouvement national et dans la formation de la bourgeoisie nationale des territoires sud-slaves. Restée à l'écart de l'évolution manufacturière, la bourgeoisie sud-slave ne connut dans le dernier tiers du XIXe siècle que les sources anciennes et fortement limitées de l'accumulation des capitaux: le commerce des produits agricoles et de bétail, l'exploitation de sa propre paysannerie par les différentes formes d'usure: par les organisations de crédit locales et par le réseau des associations coopératives. Dans les conditions de l'oppression nationale, respectivement dans celles de la dépendance politique et économique l'évolution capitaliste de la production marchande agricole avait un rôle considérable dans la formation du capital bancaire et monopoliste des territoires sud-slaves, aussi bien que dans la formation de la grande bourgeoisie sud-slave, c'est à dire, dans la formation des conditions fondamentales économiques et de classe de l'unité nationale.